

ml 298

DE
VOORNAAMSTE OUDE GODSDIENSTEN.

HANDLEIDING BIJ HET GODSDIENSTONDERWIJS.

NAAR HET ENGELSCH

VAN

C. C. EVERETT.

MET EEN WOORD VAN AANBEVELING

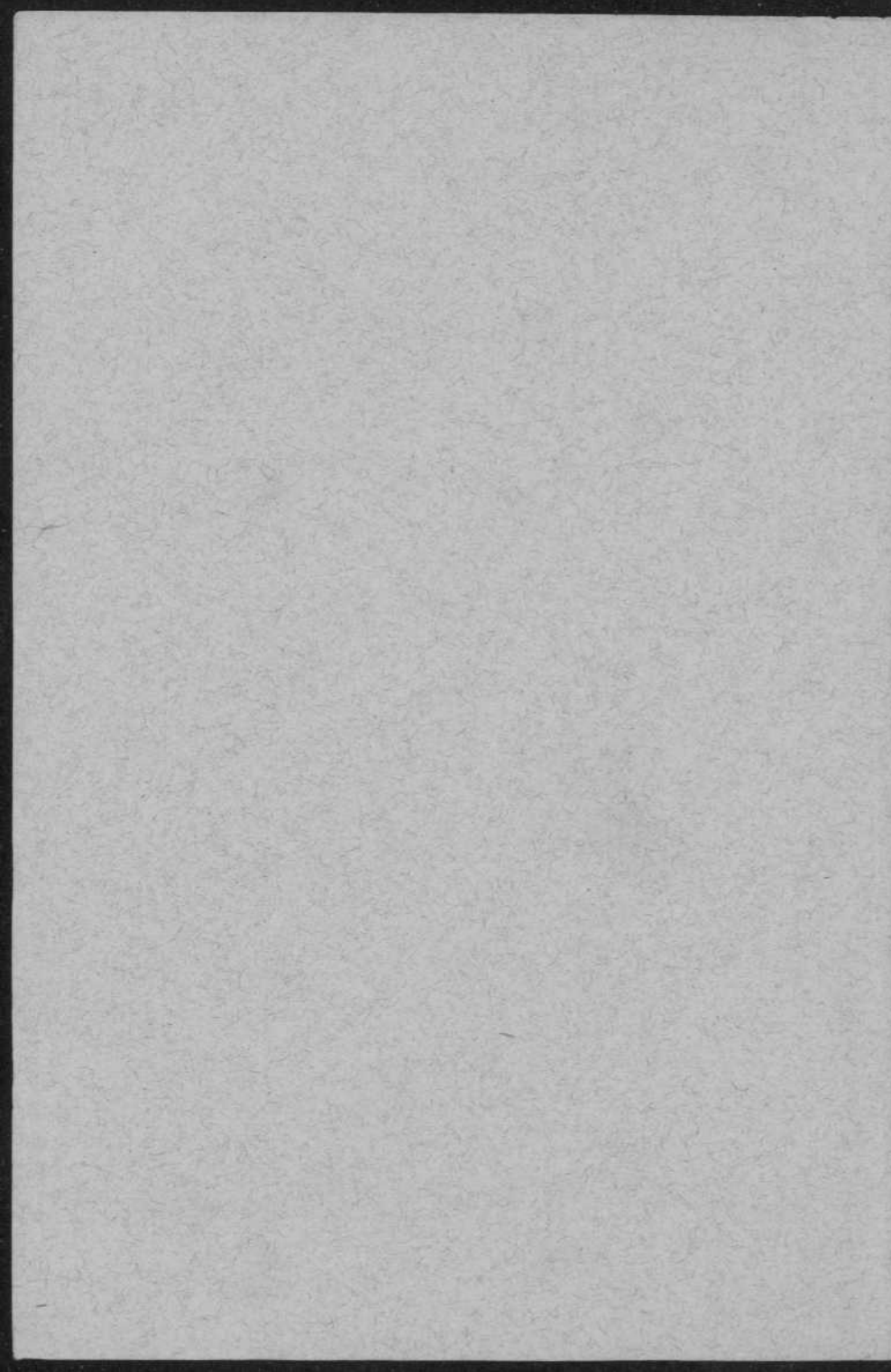
DOOR

Dr. A. KUENEN,
Hoogleeraar te Leiden.

Tweede vermeerderde druk.

ARNHEM,
K. VAN DER ZANDE.
FIRMA: STENTERT KROESE & VAN DER ZANDE.
1892.

Br L 290

DE
VOORNAAMSTE OUDE GODSDIENSTEN.

HANDLEIDING BIJ HET GODSDIENSTONDERWIJS.

NAAR HET ENGELSCH

VAN

C. C. EVERETT

MET EEN WOORD VAN AANBEVELING

DOOR

DR. A. KUENEN,
Hoogleeraar te Leiden.

Tweede vermeerderde druk.

ARNHEM,
K. VAN DER ZANDE,
Firma STENFERT KROESE & VAN DER ZANDE.
1892.

BIBLIOTHEEK THU-KAMPEN

0033 6346

Maar al te dikwerf moeten wij de klacht aanhooren en, wat meer zegt, beamen, dat wij Nederlanders in vele dingen bij andere natiën achterstaan of althans achteraan komen. Des te meer doet het ons goed, nu en dan in een of ander opzicht vooruit te zijn. Zoo is het b. v. met de beoefening en met de toepassing van *de geschiedenis der godsdiensten*. Het handboek van TIELE bewijst ook in den vreemde alom zijne goede diensten. Ook met de opneming van die geschiedenis onder de vakken van het godsdienstonderwijs en met de uitgave van geschikte handleidingen voor dat vak zijn wij anderen vóór geweest. Namen en titels behoef ik niet te noemen: ze zijn aan de lezers van deze Voorrede niet onbekend.

Had ik deze feiten, hoe streelend anders ook, wellicht bij deze gelegenheid maar niet moeten vermelden? Ik ben immers bezig «een woord tot aanbeveling» te schrijven bij de Nederlandsche bewerking van een Amerikaansch geschrift «over de godsdiensten vóór het Christendom». Hoe zal ik dan nu het bewijs kunnen leveren, dát die vertaling «in eene werkelijke en dringende behoefte voorziet»? Dat schijnt inderdaad zeer moeilijk. Maar daarom zal ik het dan ook niet beproeven, althans niet zoo, dat ik over hetgeen in ons vaderland is geleverd een waarlijk niet verdiend afkeurend oordeel uitspreek. Ik vraag voor EVERETT's boekje niets meer dan eene bescheiden plaats *naast* de geschriften van dien aard, die wij reeds bezitten, en meen te kunnen aantoonen, dat het dáárop alle aanspraak heeft. Het wil zijne mededingers niet verdringen. Ook zal het hen niet schaden, maar veeleer goed doen.

Het is namelijk eene bekende zaak, dat over de vraag, of de geschiedenis van de godsdiensten tot de leerstof van het godsdienstonderwijs behoort, de debatten nog niet gesloten zijn. Tegenover het «volstrekt onmisbaar» van den een, staat het «vooral nog onbruikbaar» van den ander. De strijd kan, naar het mij toeschijnt, nog lang duren. Dat die geschiedenis hoogst belangrijk is, zal

ook door den tegenstander niet worden ontkend. Maar omgekeerd kan ook de warmste voorstander niet loochenen, dat de bezwaren, aan de behandeling verbonden, zeer gewichtig zijn. Moeten, ter wille van het belang der zaak, die moeilijkheden worden getrotseerd? Of zal men, daar de leerstof toch reeds overvloedig genoeg is, het zekere voor het onzekere nemen en den leerling liever niet blootstellen aan het gevaar van overlading met — voortreffelijk, maar — voor hem onverteerbaar geestelijk voedsel? Ik kan mij begrijpen, dat de gemoedelijke onderwijzer uit deze twee niet aanstonds weet te kiezen.

Nu zou ik voor mij vurig wenschen, dat het pleit ten gunste van de geschiedenis der godsdiensten kon worden beslecht. En daarom trof mij bijzonder wat Dr. ROVERS ons onlangs mededeelde over Prof. EVERETT's «Religions before Christianity» 1). De Amerikanen zijn een praktisch volk. Dat blijkt ook weer uit deze handleiding. De vraag, die ik daareven besprak, wordt er niet in aangeroerd. Doch van het begin tot het einde is het boekje er op aangelegd om haar op te lossen. De tekst van de hoofdstukken en vooral de daaraan toegevoegde vragen leveren het bewijs, dat de geschiedenis der godsdiensten ook den eenvoudigste duidelijk kan worden gemaakt, maar vooral, dat daaraan voor het recht verstand van *onsen* godsdienst opmerkingen en wenken te ontleenen zijn, die bij de behandeling van eene andere leerstof zich niet zoo licht en ongezocht zullen voordoen. Dat vergelijking en tegenstelling ook op dit gebied uitnemende hulpmiddelen zijn, wisten wij sedert lang. Maar hoe wij die moeten aanwenden, stelt EVERETT in het licht door voorbeelden, die zelve goed en soms treffend zijn en die bovendien den onderwijzer op weg helpen om andere, niet minder bruikbare, te vinden. Aldus opgevat en behandeld, leidt de geschiedenis der godsdiensten niet slechts tot verruiming van den gezichtskring, maar wordt zij ook rechtstreeks dienstbaar aan het hoofddoel van alle godsdienstonderwijs: de opwekking van den godsdienstzin en de reiniging van het godsdienstig leven.

Zoo ongeveer oordeelt ook Dr. ROVERS over EVERETT's geschrift,

1) Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde, Deel V biz. 510—514.

waarvan hij dan ook ten slotte de overzetting in onze taal wenschelijk noemt. Nu met zijne eigene krachtvolle medewerking aan dien wensch voldaan en tegelijk, door de toevoeging van Hoofdstuk XI, over den godsdienst der Germanen, eene gaping in het origineel is aangevuld, was hij ook de aangewezen man om de Nederlandsche bewerking bij ons publiek in te leiden. Doch hij zelf en de auteur dier bewerking waren er op gesteld, dat een ander die taak op zich zou nemen. Ik doe dat gaarne, want ik onderschrijf het gunstige oordeel van ROVERS zonder eenig voorbehoud. Doch daartoe mag ik mij dan ook bepalen. Indien anderen denzelfden indruk ontvangen als ik, dan zal EVERETT'S boekje zijn weg wel vinden en krachtig medewerken, om aan de godsdienstgeschiedenis de plaats te verzekeren, die haar in de godsdienstige opleiding van het jongere geslacht toekomt.

A. KUENEN.

Dat de uitgever dezer Handleiding een tweeden druk noodig achtte, is een verblijdend teeken van toenemende belangstelling in de geschiedenis der godsdiensten, waaraan ook Prof. KUENEN, blijkens zijn woord van aanbeveling, eene plaats toekent in de leerstof van het godsdienstonderwijs.

Dr. M. A. N. ROVERS, die bij de bewerking der eerste uitgave zijne zeer gewaardeerde hulp verleende, achtte eene herziening en aanvulling wenschelijk.

Van de onlangs verschenen «Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid» door Prof. C. P. TIELE is in het hoofdstuk over «Den godsdienst der Babyloniërs en Assyriërs» dankbaar gebruik gemaakt.

Moge deze «vermeerderde druk» een even gunstig onthaal vinden als de vorige!

J.

The first part of the paper is devoted to a discussion of the general principles of the theory of the structure of the atom. It is shown that the structure of the atom is determined by the laws of quantum mechanics, and that the laws of quantum mechanics are determined by the laws of the special theory of relativity. The second part of the paper is devoted to a discussion of the application of the theory of the structure of the atom to the study of the properties of matter. It is shown that the theory of the structure of the atom can be used to study the properties of matter, and that the properties of matter can be used to study the theory of the structure of the atom.

The third part of the paper is devoted to a discussion of the application of the theory of the structure of the atom to the study of the properties of matter. It is shown that the theory of the structure of the atom can be used to study the properties of matter, and that the properties of matter can be used to study the theory of the structure of the atom. The fourth part of the paper is devoted to a discussion of the application of the theory of the structure of the atom to the study of the properties of matter. It is shown that the theory of the structure of the atom can be used to study the properties of matter, and that the properties of matter can be used to study the theory of the structure of the atom.

The fifth part of the paper is devoted to a discussion of the application of the theory of the structure of the atom to the study of the properties of matter. It is shown that the theory of the structure of the atom can be used to study the properties of matter, and that the properties of matter can be used to study the theory of the structure of the atom. The sixth part of the paper is devoted to a discussion of the application of the theory of the structure of the atom to the study of the properties of matter. It is shown that the theory of the structure of the atom can be used to study the properties of matter, and that the properties of matter can be used to study the theory of the structure of the atom.

I.

DE ALLEROUDSTE GODSDIENST.

1. *Omtrent den eersten vorm van godsdienst is ons niets bekend.* De oudste volken hadden geene geschriften. De vroegste overblijfselen van menschelijken arbeid, die men gevonden heeft, vertegenwoordigen een betrekkelijk reeds vergevorderd tijdperk in de geschiedenis der menschheid; en deze overblijfselen geven ons dan nog niet eens de nauwkeurige inlichtingen, die wij noodig hebben.

2. *De godsdiensten van de nu nog bestaande onbeschaafde volken* kunnen ons wel iets leeren omtrent den allereersten vorm van godsdienst. Vele van deze volken hebben echter blijkbaar vroeger op een eenigszins hooger trap van ontwikkeling gestaan, en het is onmogelijk met zekerheid na te gaan, welke veranderingen er met hen hebben plaats gehad. Wanneer wij de godsdiensten der onbeschaafde volken bestudeeren, dienen wij niet te vergeten hoe onvolledig de verkregen uitkomsten, met het oog op onze kennis van den allereersten godsdienst, noodwendig zullen moeten blijven.

3. *Geen volk geheel zonder godsdienst* schijnt tot nog toe gevonden te zijn, hoewel bij sommige wilde stammen de godsdienst dien naam eigenlijk niet waard is.

4. *Drie bestanddeelen* vormen den godsdienst van de wilden, namelijk: fetisisme, natuurdienst en vereering van de geesten der afgestorvenen.

5. *Fetisisme en natuurdienst* ontstaan uit het feit, dat de wilde in het algemeen de voorwerpen, die hij ziet, beschouwt als eenigszins aan hem zelven gelijk; d. w. z. hij gelooft, dat zij verstand en gevoel bezitten, maar tevens, dat zij dikwijls veel machtiger zijn dan hij.

6. *Bij het fetisisme* wordt het een of ander voorwerp door luim of toeval uitgekozen. Meestal wordt er door den aanbieder eenig onderscheidingsteeken aan gemaakt. Hij denkt, dat dit voorwerp een goddelijk wezen is, dat hem geluk zal aanbrengen.

Indien hij slaagt in hetgeen hij zich voorgenomen heeft, vereert hij het. Mislukt zijn plan, dan straft of vernietigt hij het. Sommige wilden hebben een groot aantal van dergelijke fetisen.

7. *Bij den natuurdienst* wordt het voorwerp om eene meer bepaalde reden gekozen dan bij den fetisdienst. Somtijds omdat het indruk maakt door zijne grootte of kracht of nuttigheid, somtijds zelfs om zijne vernielende macht. Het is ook wel eens iets, dat met eenig geluk of ongeluk in betrekking heeft gestaan. Het kan dus een berg zijn of een stroom, een insect of een verscheurend dier.

8. *De vereering van de geesten der afgestorvenen* bekleedt eene groote plaats in den godsdienst van de meeste wilden. Deze vereering is doorgaans niet veel meer dan eene poging om gevreesde geesten gunstig voor zich te stemmen.

9. *Het bestaan van de ziel* is iets, waaraan de wilde vast gelooft. Hij denkt, dat de ziel, zelfs in dit leven, soms onafhankelijk kan zijn van het lichaam; dat de ziel gedurende den slaap het lichaam verlaten kan. Indien hij van eene ver verwijderde plaats gedroomd heeft, gelooft hij vast en zeker, dat zijne ziel daar werkelijk geweest is. Indien hij van een gestorven of nog levend mensch gedroomd heeft, gelooft hij, dat die persoon werkelijk bij hem is geweest. Deze ziel vereenzelvigd hij soms met zijne schaduw, met zijn eigen afbeeldsel in een spiegel of met de eene of andere voorstelling van zijn persoon. Daarom is de wilde gewoonlijk ongezend zijn portret te laten maken. Hij meent, dat iemand, die zijn portret bezit, eenige macht over hem zelve heeft.

10. *Bij de vereering van geesten in het algemeen* worden degenen, die kwaad doen, doorgaans met meer ontzag behandeld dan de goede geesten. De eersten moeten gunstig gestemd worden; bij de laatsten is dat niet noodig.

11. *De voornaamste en meest algemeene wijzen van vereering* zijn gebeden om hetgeen men behoeft en offers. Men offert datgene, waaraan men onderstelt, dat de geesten het meeste waarde hechten. Aan de dooden geeft men allerlei voorwerpen mede, die zij in het nieuwe leven zouden kunnen noodig hebben. De voorwerpen, die men in de graven en andere rustplaatsen der dooden gevonden heeft, hebben het meeste licht verspreid over de gebruiken der oudste volken. Ondergeschikten en vrouwen zelfs worden soms gedood, om den geest van het gestorven opperhoofd te kunnen vergezellen. Vooral spijsoffers zijn zeer algemeen. Datgene, waarop de geesten der gestorvenen prijs stellen, wordt ondersteld ook aan andere geesten en aan de goden in het algemeen aangenaam te zijn. De oudste vorm van de offers is dus het aanbieden van giften. Wanneer dieren gedood worden, geschiedt dit opdat de godheid zich daarmee zou kunnen spijzigen.

12. *In ons oog handelt de wilde misschien zeer dwaas*, wanneer hij aan steenen, boomen, dieren — dingen, die zooveel lager staan dan hij zelf — goddelijke eer bewijst. Maar wij moeten niet vergeten hoe weinig hij weet van de wereld om hem heen. Toch voelt hij, dat er eene macht is, onderscheiden van de macht, die hij zelf bezit, en sterker dan hij. Hij voelt, dat hij aan die macht onderworpen is en heeft nog niet geleerd daarop te vertrouwen.

13. *De voorwerpen om hem heen doen wonderlijke dingen* zonder dezelfde organen te hebben als hij. Hoe snel beweegt zich de slang, zonder armen en beenen! Hoe weten de dieren zich voor elkander verstaanbaar te maken, zonder te spreken! Hoe gemakkelijk vinden zij den weg in geheel onbekende streken! Hoe juist zien zij naderende veranderingen in de weersgesteldheid! Wat brengt de rivier hem veel waaraan hij behoefte heeft! Hij gelooft, zooals wij gezien hebben, dat alle voorwerpen zelfbewustzijn hebben, evenals hij; en al wat werkt zonder ledematen en werktuigen schijnt hem bovennatuurlijk, goddelijk.

14. *Zijne opvattingen omtrent de ziel mogen ons uiterst ongerijmd voorkomen*, maar het is reeds veel, dat hij in zich zelven iets ontdekt heeft, dat *ik* en *wij* kan zeggen, dat niet het lichaam is, hoewel innig daarmee verbonden.

15. *Hij bedoelt soms iets goeds* met hetgeen ons wreed toeschijnt. Wat kan wreeder zijn, dan de ouden van dagen te dooden, als om te ontkomen aan den last, dien zij veroorzaken? Maar de wilde gelooft, dat hij het nieuwe leven begint in denzelfden toestand, waarin hij het oude verlaat. Is zijn lichaam krachtig wanneer hij sterft, dan zal zijn geest ook krachtig zijn na den dood. Daarom laat hij zich liever dooden, vóórdat de gebreken van den ouden dag hem hebben verzwakt en uitgeput.

16. *De godsdienst van den wilde* staat zeer laag en is dikwijls werkelijk wreed. Deze godsdienst is echter het begin van iets, dat de roem en eer van zijn leven zal worden. Het is reeds een groote stap, het bestaan van eene onzichtbare macht te gevoelen, al is vrees de eenige gewaarwording, door die overtuiging opgewekt.

17. *De godsdienst van den wilde is bijgeloof*, omdat hij eene bovennatuurlijke macht erkent en niet weet wat die macht werkelijk is. Zij is in zijn oog iets, waarvoor men vreezen moet, dat men zich somtijds tot bondgenoot kan maken. Hij weet niet, dat die macht hare eigene bedoelingen heeft. Zij openbaart zich niet aan hem in het schoone, veel meer in het leelijke. Zelfs de regenboog is soms in zijn oog een booze geest.

18. *Zoodra de mensch gevoelt, dat de macht*, waarvoor de wilde siddert, *rechtvaardig en goed is* en dat zij iedereen rechtvaardig en goed zou willen maken, wordt bijgeloof veranderd in godsdienst.

VRAGEN.

1. Is het mogelijk te ontdekken wat de allereerste vorm van godsdienst is geweest? Waarom niet?

Wat is de eerste herinnering uit uw eigen leven? Weet gij nog hoe gij aan uwe ouders en anderen het eerst uwe liefde getoond hebt? Hoe gij bewezen hebt, dat gij u bewust waart vrienden, eene moeder te bezitten? Kunt gij op deze wijze aantoonen hoe het komt, dat de mensch zijne eigene vroegste geschiedenis vergeten heeft?

2. Wat zijn de beste middelen om ons eenige kennis te verschaffen omtrent den alleroudsten godsdienst? Waarom zijn die middelen niet volkomen voldoende?

Indien gij u niet kunt herinneren wat gij voeldet en deedt toen gij een klein kind waart, hoe komt het dan, dat gij er toch iets van weet? Welke reden hebt gij om te gelooven, dat gij niet altijd hebt kunnen loopen en praten? Kunt gij op die wijze *nauwkeurig* te weten komen, wat gij placht te doen? Waarom niet?

3. Is het waarschijnlijk, dat er volken bestaan geheel zonder godsdienst? Is hun godsdienst altijd als zoodanig te herkennen?

Kunt gij ook eenige dingen opnoemen, waarbij wij anderen niet kunnen beoordeelen volgens onzen eigen maatstaf? Bedenk eens een spelletje of ander tijdverdrijf, dat gij niet als zoodanig zoudt beschouwen? Hebt gij wel eens gehoord hoe de Hindu's denken over ons dansen en onze spelen in de open lucht? Is het dan niet mogelijk, dat sommige volken eene godsdienstige beteekenis hechten aan dingen, die wij zeer ongodsdienstig zouden vinden?

4. Welke zijn de drie bestanddeelen van den godsdienst der wilden?

5. Welk gevoel is de oorsprong van fetisisme en natuurdienst?

Hebt gij nooit een dergelijk gevoel gehad met betrekking tot levenlooze voorwerpen? Zijt gij nooit boos geworden op den steen, die u had doen struikelen? Zoudt gij boos geworden zijn indien gij bedacht hadt, dat het niets dan een steen was? Bedenkt een klein meisje altijd, dat hare pop hare liefde niet beantwoorden en niet voelen kan, wanneer zij haar bestraft?

6. Wat bedoelt men met fetisisme?

7. Wat is natuurdienst?

Hebt gij wel eens iemand ontmoet, die aan ongeluksdagen geloofde, die bijv. nooit iets zou beginnen op een Vrijdag? Hebt gij wel eens iemand ontmoet, die geloofde aan geluk- of ongelukaanbrengende voorwerpen? Waarin komt dit overeen met fetisdienst en waar ligt het verschil? Hebt gij nooit eenige genegenheid gevoeld voor iets in de natuur — een boom, eene bloem, eene beek?

8. Van welken aard is de vereering van geesten?

9. Wat gelooft de wilde omtrent de ziel? Hoe brengt hij dit in verband met zijne droomen of met afbeeldingen van zich zelve?

10. Waarom worden goedgezinde geesten minder vereerd dan booze?

11. Wat zijn de meest algemeene vormen van vereering? Van welken aard zijn de eerste offers?

12. Is dit alles wel zoo dwaas als het bij den eersten oogopslag lijkt? Wat heeft de wilde ontdekt in weerwil van zijne onwetendheid?

Voelt gij nooit het bestaan van een dergelijke macht in de wereld? Hebt gij er wel eens over gedacht, wat de boomen groeien, de rivieren stroomen, de vruchten rijpen doet? Kan de wetenschap alle dergelijke vragen volkomen oplossen?

13. Wat brengt den wilde op het denkbeeld, dat sommige voorwerpen in zijne omgeving goddelijker zijn dan hij zelf?

Hebt gij er wel eens over gedacht hoe de trekvogels hun weg vinden van het eene land naar het andere? Hoe denkt gij, dat eene kat, die in eene gesloten mand ver weg was gebracht, haar weg naar huis terugvindt? Hoe zouden de sterren aan het uitspansel blijven hangen? Heeft onze aarde ergens een steunpunt? Kunt gij u dan niet voorstellen hoe geheimzinnig al het bestaande den wilde moet voorkomen en hoe hij zich wel moet gaan verbeelden, dat de dingen, die hij om zich heen ziet, eene bovennatuurlijke kracht bezitten, die hem zelve ontbreekt?

14. Is zijne beschouwing van de ziel wel zoo dwaas als zij oppervlakkig schijnt?

Wat bedoelt gij eigenlijk, wanneer gij van u zelve zegt: «Ik heb hoofdpijn», of: «Ik heb mijne hand bezeerd»? Wat is het, dat pijn heeft? Kan het hoofd of de hand zelf pijn hebben? Wat bedoelt gij, wanneer gij zegt: «Mijn hoofd is vermoeid van het denken of van het studeeren»? Kan het hoofd *denken*? Indien wij het lichaam aan stukken sneden, zouden wij dan iets kunnen vinden, dat denkt en voelt? Wat is dat eigenlijk?

15. Is de wilde altijd zoo wreed als hij schijnt? Geef daarvan eens een voorbeeld.

16. Welke soort van godsdienst heeft de wilde? Is hij nooit werkelijk wreed? Wat is de lichtzijde van zijn godsdienst?

Zijn kinderen nooit wreed zonder het te weten? Zijn zij nooit wreed zonder dat hun dit iets kan schelen? Onderstel eens, dat zulke kinderen zoo groot en sterk waren als volwassenen, zouden zij dan ook niet veel op wilden gelijken? In hoever zijn de wilden aan kinderen gelijk? Waarin verschillen zij van hen?

17. Waarom noemen wij den godsdienst van den wilde bijgeloof?

Zijt gij wel eens bang in het donker? Waarvoor eigenlijk? Gelijkt de wilde in zijne onwetendheid niet veel op een kind, dat in het donker rondtast?

18. Wanneer wordt bijgeloof godsdienst?

Indien iemand alleen maar vertrouwt, dat God hem zal helpen bij de uitvoering van zijne eigene plannen, dat hij gered of rijk zal worden — is hij dan bijgeloovig of godsdienstig? Hoe kan een mensch Gods plannen helpen uitvoeren in de wereld? Hoe tracht de bijgeloovige God tot zijn werktuig te maken? Hoe tracht de godsdienstige mensch zich zelven te maken tot Gods werktuig?

II.

DE GODSDIENST DER OUDE ARIËRS.

1. *De voorouders van de meeste Europeesche volken*, van de Hindu's der hoogste kasten en van de Perzen vormden vroeger één volk, evenals de voorouders van de Engelschen en van de bewoners der Vereenigde Staten vroeger één volk vormden.

2. *Verschillende spreekwijzen* ontstonden in de verschillende koloniën en werden langzamerhand verschillende talen. Dit kon gebeuren, omdat de verschillende koloniën weinig omgang met elkander hadden. Zoo bestaan ook in sommige gedeelten van Engeland, Duitschland en andere landen dialecten, die door de bewoners van een ander gedeelte des lands niet verstaan kunnen worden.

3. *Geschiedenis noch overlevering* weten ons iets te verhalen omtrent dit alleroudste volk. Het eenige spoor van zijn bestaan wordt gevonden in de verschillende talen zijner nakomelingen. Uit hare overeenkomst blijkt, dat zij denzelfden oorsprong hebben; terwijl men in den vorm en de beteekenis der woorden enkele wenken vindt omtrent de opvattingen en gebruiken van die gemeenschappelijke voorouders.

4. *Deze oudste volksstammen* leidden een herdersleven. Zij waren ook bekend met de kunst van oorlogvoeren en vertoonden enkele sporen van beschaving. Zij worden meestal *Ariërs* genoemd.

5. *Hunne goden schijnen voor het meerendeel* in verband te hebben gestaan met de hemellichten. Hun naam voor *goden* beteekent *schitterend of hemelsch*.

6. Toen de voorouders van de Grieken en Romeinen hunne eerste woonplaats verlieten, schijnt hun voornaamste god geweest te zijn *Dyaus*, de hemelsche of verhevene. Deze naam is bewaard gebleven in het Grieksche «Zeus». Hij wordt ook genoemd *Dyaus-pitar*, of de hemelsche vader. Deze benaming herleeft in het Latijnsche «Jupiter».

7. *Andere goden*, van welke sommigen, zooals wij zien zullen, in de Veda's teruggevonden zijn, werden toen reeds vereerd. *Varuna*, die de alles omvattende hemelen voorstelt, was reeds

eenigszins bekend, hoewel in minder ontwikkelden vorm dan later het geval was. Ook eene godin van den morgen, *Saramyu* geheeten.

8. *De naam van Saramyu* schijnt bewaard gebleven te zijn in den Griekschcn naam van de Furiën (Erinues). Van de schemering werd gezegd, dat zij de misdaad aan het licht bracht, omdat met de schaduwen van den nacht de sluier werd weggenomen, waarachter de misdaad verborgen was geweest. Daarom werd die naam van de godheid ten laatste uitsluitend beschouwd als die van den wreker der misdaad.

9. *Het geloof aan onsterfelijkheid* werd door de oude Ariërs gehuldigd. Dit blijkt genoegzaam uit den aard hunner lijkplechtigheden.

10. *De drie gewichtige denkbeelden*: van een Vader in den hemel, van eene macht, die het kwaad bestraft, en van de onsterfelijkheid, schijnen reeds bij dit oudste volk bestaan te hebben en zoo aan de nakomelingschap overgeleverd te zijn.

VRAGEN.

1. Welke natiën hebben blijkbaar dezelfde voorouders gehad?
2. Hoe kunt gij die onderlinge betrekking bewijzen?
3. Hoe komt het, dat de talen van deze volken zoo verschillend zijn? Kunt gij dat verklaren uit de dialecten, die heden ten dage in verschillende gedeelten van een land gesproken worden?

Hebben wij ook in ons land dergelijke dialecten? Zoudt gij al de verschillende dialecten in ons land kunnen verstaan?

4. Hoe zijn wij iets te weten gekomen omtrent deze aller-oudste volken?
5. Welk karakter droeg hunne beschaving? Hoe worden zij gewoonlijk genoemd?
6. Van welken aard waren de goden, die zij vereerden?
7. Wat was de naam van hun voornaamsten god?

Wat ziet gij wanneer gij uwe oogen naar het uitspansel richt? Hoe ver af schijnt het u wel? Hebt gij bij het opzien naar het uitspansel nooit iets gevoeld, dat u de vereering dier oude volken leerde verstaan?

8. Welke andere goden vereerden zij?
9. Op welke wijze werd de naam van de godin van den dageraad door de Grieken in verband gebracht met den bestraffer van de misdaad?

Waarom zouden sommige menschen het licht moeten vreezen? Wat zegt Jezus van hen, die het licht haten (Joh. III: 19, 20.)?

10. Waaruit blijkt het onsterfelijkheidsgeloof der oude Ariërs?
11. Welke waren de drie gewichtige denkbeelden, die zij hadden?

III.

DE CHINEESCHE GODSDIENSTEN.

1. *Er is geen bepaalde godsdienst*, dien men den godsdienst van China kan noemen. Die, welken men in zekeren zin den staatsgodsdienst zou kunnen noemen, heeft in den loop der tijden zeer veel veranderingen ondergaan; andere godsdiensten zijn in het Keizerrijk zelf gesticht of van buiten af ingevoerd.

2. *De oude godsdienst* van China was in menig opzicht grootsch en verheven. Hoewel niet geheel vrij van bijgeloof, erkende hij eene hoogere godheid, die werkelijk goddelijke eigenschappen bezat.

3. *De naam van deze godheid was Shang-ti* of de opperste heerscher. Dikwijls wordt hij ook «de Hemel» genoemd, evenals wij spreken van «den wil des Hemels», terwijl wij den wil van God bedoelen. De verhouding van Shang-ti tot het zichtbare uitspannel was echter waarschijnlijk inniger dan men uit deze vergelijking zou opmaken. Shang-ti werd voor onkreukbaar rechtvaardig gehouden. Geene vereering, geene partijdigheid kon er hem toe brengen de boozen te begunstigen.

4. *Uiterlijke voorspoed* hing af van de deugdzaamheid des volks. Wanneer de deugd de overhand had, was er vrede in het land en overvloedig gewas. Wanneer de ondeugd zegevierde, kwamen er stormen en watervloeden en allerlei ellenden. Veel hing er af van de rechtvaardigheid en plichtsbetrachting der regeering. Was deze slecht, dan werden goeden en kwaden gelijkelijk bezocht door de bovengenoemde natuurverschijnselen.

5. *De oude Chineezzen* vereerden ook andere en lagere godheden, bijv. de geesten van de bergen en van het graan. Deze geesten waren niets dan afgetrokken denkbeelden, zonder persoonlijkheid en zonder geschiedenis. De Chineezzen vereerden bovendien de geesten hunner gestorven voorouders.

6. *De geesten der voorvaderen* werden vereerd door het houden van feesten. Bij die feesten werden zij vertegenwoordigd door een knaap, die de hulde der aanwezigen ontving en zijn deel kreeg

van de offergaven. Hij werd met vreugde verwelkomd en zijn bijzijn was een voorteeken van geluk.

7. *Confucius* werd geboren 551 vóór C. Toen hij leefde, had de oude godsdienst reeds veel van zijn invloed op de menschen verloren. Confucius trachtte de aloude gebruiken en godsdienstplechtigheden met een nieuwen geest te bezielen. Hij was historiekennner en staatsman zoowel als zedenprediker.

8. *Hij leidde een voorbeeldig en zelfopofferend leven* en wijdde zich geheel aan zijne hervormingsplannen. Hij zwierf van de eene landstreek naar de andere, menigmaal blootgesteld aan ontbering en gevaar, maar hij bleef getrouw aan zijne verhevene zending.

9. *Het was Confucius ernst* met den dienst van God. Zijn vast geloof in God en de overtuiging, dat hij diens werktuig was, gaven hem vrede en kracht.

10. *De godsdienst bekleedde echter bij zijne leerlingen eene ondergeschikte plaats.* Hij bepaalde zich tot het aandringen op de waarneming der godsdienstvormen, alsof dit op zich zelf reeds voldoende ware.

11. *De zedenleer*, die hij onderwees, stond echter zeer hoog. Hij schreef zelfs aan zijne volgers de bekende «Gulden wet» voor, maar hij deed het in ontkennenden vorm: «Doe niet aan anderen wat gij niet zoudt willen, dat men u deed.»

12. *De Chineezzen vereeren den naam van Confucius als dien van den volmaakten mensch*, en zijn onderwijs is hun tot op den huidigen dag in menig opzicht tot grooten zegen geweest.

13. *De staatsgodsdienst* is na den tijd van Confucius nog meer uitsluitend een vorm geworden; maar deze vormen worden nauwlettend waargenomen.

14. *De hedendaagsche Chineezzen vereeren den hemel en de geesten van alles wat den mensch in de eerste plaats hulp en nut aanbrengt.* Zij hebben dus vele afgoden. Eene van de voornaamste godheden is die van de keuken. Zij vertoeft het geheele jaar bij den huiselijken haard, en men gelooft, dat zij zoodra het jaar verstreken is, naar den hemel terugkeert, om verslag te geven van alles wat de verschillende leden van het gezin in dien tijd hebben gedaan. Eene andere godheid neemt terstond hare plaats in.

15. *De Chineezzen hebben geen priesters.* De keizer neemt de voornaamste godsdienstplechtigheden waar en alle staatsbeambten behooren daaraan deel te nemen. De lagere standen hebben hun eigen eeredienst.

16. *De voorvaderen* worden nog altijd vereerd. Zij worden echter niet langer vertegenwoordigd door een knaap, maar door schilden of borden, waarop hunne namen geschreven zijn.

17. *Behalve deze staatsgodsdienst* bestaat in China nog een andere godsdienst, *Taoïsme* genaamd. De grond daartoe werd

gelegd door de prediking van Lao-tse, een van de grootste en edelste voorgangers der menschheid. Zijne volgers verstonden echter zijne woorden niet, die dan ook zeer duister zijn. Deze godsdienst is dus niet veel meer geworden dan een systeem van magische plechtigheden zonder zin.

18. *Ook het Buddhisme* is in China een van de erkende godsdiensten. De pagoden, die men zoo vaak ziet afgebeeld, zijn Buddhistische tempels.

19. *Deze drie godsdiensten* (de staatsgodsdienst, het Taoïsme en het Buddhisme) maken geene scheiding tusschen de Chineezen. Het volk neemt die alle drie aan en maakt gebruik van de verschillende vormen en plechtigheden, waardoor, volgens zijne meening, het gewenschte doel het best kan worden bereikt.

20. *De godsdienst heeft in China* veel van zijne levenwekkende kracht verloren, omdat er altijd zooveel meer gewicht gehecht is aan de vormen dan aan de eigenlijke waarheden, aan den diepen zin. Godsdienstplechtigheden kunnen een groote steun zijn op den goeden weg; maar zoodra zij meer op den voorgrond treden dan de denkbeelden, die er in liggen opgesloten, worden zij iets werktuigelijks en de ware godsdienst komt er door in gevaar.

21. *De aard van de Chineezen* is prozaïsch en practisch. Zij zijn geneigd iedere zaak op zichzelf te beschouwen en niet in hare verhouding tot het geheel. Zij hebben zodoende op practisch gebied verbazende dingen tot stand gebracht, maar bezitten in veel mindere mate den zin voor het ideale, die bij andere volken in den godsdienst belichaamd is. Hun godsdienst is niet de kracht, die het leven bezielt.

VRAGEN.

1. Is er één bepaalde godsdienst in China? Wat vinden wij in plaats daarvan?

2. Wat was het karakter van den vroegeren Chineeschen godsdienst?

3. Wat was de naam van den hoogsten god? Wat waren zijne kenmerkende eigenschappen?

4. Welk verband onderstelde men tusschen voorspoed en deugd?

Denkt gij ook, dat regen en zonneschijn afhankelijk zijn van het gedrag der menschen? Wat heeft Jezus daaromtrent geleerd (Matth. V : 45.)? Welke zijn in den regel de gunstige gevolgen der deugd bij een volk? En welke de kwade gevolgen der ongerechtigheid?

5. Noem eens eenige godheden, die door de Chineezen vereerd worden.

Waarom vereeren wij de geesten van bergen, graan en andere natuurvoortbrengselen niet? Openbaart zich daarin dan niet de goddelijke macht? Wat erkennen en vereeren wij in de plaats van die geesten?

6. Op welke wijze vereerden de oude Chineezzen de geesten der afgestorvenen?

Waarom vieren wij geene feesten ter eere van de zielen dergenen, die wij hebben lief gehad? Op welke wijze kunnen wij hen beter vereeren?

7. Wanneer leefde Confucius? Wat beproefde hij? Waarmede hield hij zich bezig?

8. Hoe was zijne levenswijze?

Waarom hebben de menschen de nagedachtenis van Buddha en Confucius zoo zeer in eere gehouden? Waarom die van Jezus? Wat was volgens Jezus de ware grootheid (Matth. XX : 27.)?

9. In welke verhouding stond Confucius als mensch tot den godsdienst?

10. En als onderwijzer?

In hoever komt hij in dit opzicht met Jezus overeen? Waarin verschilt hij van hem? Kunt gij Jezus' zedenleer en zijn godsdienst van elkander scheiden, in de eerste verzen van de Bergrede bij voorbeeld?

11. Van welken aard was de zedenleer van Confucius? Wat was zijne «Gulden Wet»?

Waarin verschilt deze van de Gulden Wet, door Jezus gegeven? Wat verlangde Jezus van ons, dat door Confucius niet genoemd wordt? Zijn er veel Christenen, die werkelijk leven volgens de Gulden Wet van Confucius? Onderstel eens, dat gij een geheele week zoudt trachten te leven naar de Gulden Wet van Confucius en de volgende naar die van Jezus. Denkt gij, dat gij het laatste zoudt kunnen doen? Waarom is het goed een levensregel te hebben, dien men nooit geheel en al kan nakomen?

12. Welken invloed heeft Confucius op zijn volk gehad?

13. Wat is na zijn tijd het kenmerk geweest van den Chineesch godsdienst?

Indien hij meer bepaald godsdienstige waarheden had verkondigd, zou dan de uitslag niet gunstiger geweest zijn? Wat heeft, uws inziens, meer invloed ten goede gehad, het zedelijk of het godsdienstig gedeelte van Jezus' onderwijs? Zou het godsdienstig onderwijs zonder de zedenleer een gunstigen invloed hebben gehad?

14. Wat vereeren de Chineezzen tegenwoordig?

Zou het niet goed zijn indien er in ieder huis zulk een god vanden huiselijken haard bestond? Heeft onze God wel zulk eene lagere godheid noodig, om hem te vertellen wat wij doen (Psalm 139 : 2—4.)?

15. Wie bekleeden de plaats van priesters bij den Chineesch-staatsgodsdienst?

16. Hoe worden de voorouders nu vereerd?

17. Welke andere godsdienst wordt in China gevonden?

Zijn de leeringen van Jezus ooit zoo verbasterd geworden?

Denkt ge, dat Jezus zijn eigen godsdienst zou herkennen in sommige van de vormen, die deze heeft aangenomen?

18. Welke is de derde godsdienst in China?

19. In welk verband staan die drie godsdiensten met elkander?

20. Noem eens eene van de redenen, waardoor de godsdienst in China veel van zijne macht verloren heeft.

Waarom gaat men eigenlijk naar de kerk? Kan het *kerkgaan* op zich zelf eenig goed doen? Is het voldoende een gebed of eene preek *aan te hooren*? Is het voldoende die te *begrijpen*? Wat is noodig?

21. Wat is een kenmerkende karaktertrek van de Chineezers? Wat was dus in hun oog de strekking van den godsdienst?

Zou hetgeen in den tekst gezegd is van alle Chineezers zonder onderscheid gelden? Onderstelt gij, dat alle Chineezers aan elkander gelijk zijn? Is er toch niet veel waars in dergelijke algemeene denkbeelden omtrent de verschillende volken, indien wij niet al te streng zijn in de toepassing? Waarom is het niet goed alle dingen zoo buiten hun verband, als geheel op zich zelve staande, te beschouwen? Wat zou Wordsworth bedoeld hebben, toen hij van Peter Bell zei:

In 't sleutelbloempje tusschen 't riet,
Ziet hij „een bloempje”, anders niet;
Wat zou het anders wezen?

Was het dan iets anders of iets meer? Is er meer in de wereld dan wij met onze oogen kunnen zien?

IV.

DE EGYPTISCHE GODSDIENST.

1. *De Egyptische godsdienst* wordt voor de oudste van alle historische godsdiensten gehouden. Hoe oud wel, zal ons eenigszins duidelijk worden, wanneer wij bedenken, dat wij waarschijnlijk nog dichter bij den tijd van Jezus' geboorte staan, dan de Israëlieten, toen zij uit Egypte trokken (Exodus), bij den tijd van de stichting van het Egyptische koninkrijk. En daarbij dient te worden opgemerkt, dat de stichting van dit koninkrijk nog door vele eeuwen van godsdienstige en maatschappelijke ontwikkeling moet zijn vooraf gegaan.

2. *Egypte* is altijd beschouwd als het land der geheimenissen. De Grieken voelden het ontzagwekkende van deze geheimen, en na zoovele jaren van studie en onderzoek, zijn voor ons ook nog lang niet alle raadselen opgelost. De godsdienst bevat tegenstrijdigheden, die wij niet met elkander in overeenstemming kunnen brengen. De geleerden verschillen in hunne opvatting van de beteekenis van godsdienstvormen en leerstukken, die waarschijnlijk in den grond hoogst eenvoudig waren.

3. *De kunst van de Egyptenaren* is wel geschikt om dien indruk van geheimzinnigheid te versterken. Alles is grootsch en somber. In plaats van de schoonheid, die aan de Grieksche kunst zulk eene onweerstaanbare bekoorlijkheid geeft, vinden wij hier ontzagwekkende verhevenheid. De beelden maken den indruk van plechtige rust. Vele van de teekeningen, die ons het meeste belang inboezemen, worden gevonden in het binnenste heiligdom van de tempels of in de graven, waar zij aan het oog van het volk onttrokken waren.

4. *Onder de zonderlinge, tegenstrijdige* elementen van den Egyptischen godsdienst noemen wij in de eerste plaats de vermenging van monotheïsme en polytheïsme. Een hoogste god werd aanbeden, maar daarenboven nog een aantal andere goden. Ook dieren werden vereerd. De goden werden dikwijls afgebeeld met dierenkoppen, en de sphinx bestaat uit het lichaam van een

leeuw met een menschenhoofd. Alles komt ons even vreemd en verward voor. De hoogste en de laagste elementen schijnen hier vereenigd te zijn. Het verdient opmerking, dat de vroegere vorm van den godsdienst zuiverder schijnt geweest te zijn dan de latere.

5. *De groote moeilijkheid* ligt voor ons in de omstandigheid, dat de godsdienst reeds in een vergevorderd tijdperk van ontwikkeling is, als wij dien leeren kennen. In de lofzangen van de Veda's bewaarden de Hindu's de herinnering aan den vroegeren vorm van hun godsdienst, en daarom kunnen wij de latere vormen beter begrijpen. De vroegere trappen van ontwikkeling van den Egyptischen godsdienst zijn echter voor ons verborgen.

6. *De hoogste god* werd, voor zoover wij kunnen gissen, niet beschouwd als een zelfbewuste geest, maar hij was, evenals de Brahma van de latere Hindu's, het *wezen* door wien alle dingen bestaan, of misschien nog beter, de goddelijke *macht*, die zich in alle andere godheden en in al wat leeft openbaart.

7. *De verschillende goden* werden bij den aan hen gewijden eeredienst beurtelings als de hoogste geprezen, evenals bij den eeredienst der Vedische godheden geschiedde. Dit is wellicht een bewijs, dat zij allen beschouwd werden als openbaringen van denzelfden god.

8. *De Egyptische goden* waren zeer talrijk. Velen stelden de zon voor in hare verschillende vormen en betrekkingen, hoewel ook andere voorwerpen en natuurverschijnselen onder goddelijken vorm werden vereerd. De god werd dan niet vereenzelvigd met dit voorwerp, maar hij was de macht, die zich daarin en daardoor openbaarde.

9. *De met de goden verbonden dieren* werden hoogstwaarschijnlijk gehouden voor zinnebeelden van de eigenschappen der verschillende goden. Zoo werd de havik — de vogel, die naar de zon opstijgt, en evenals de zon alles overziet — in verband gebracht met Ra, een der voornaamste zonnegoden. De dieren, die op zich zelve als heilig werden beschouwd, schijnen zinnebeelden geweest te zijn van de krachten en geheimenissen der natuur.

10. *Osiris* is de belangrijkste van de Egyptische goden. De omtrent hem verhaalde mythe was veel meer uitgewerkt dan die omtrent de andere goden. De vader van Osiris was *Seb*, de aarde. Zijn moeder was *Nut*, de hemel. Hij werd gedood door zijn broeder *Set*; betreurd door zijne vrouw *Isis*; gewroken door zijn zoon *Horus*; eindelijk verrees hij weer vol leven en schoonheid. Eene van de treffendste voorstellingen der Egyptische kunst is die van Isis met het kind Horus in hare armen.

11. *Van deze mythe* zijn verschillende uitleggingen gegeven. Volgens de eene stelt Osiris de zon voor, die des nachts ver-

borgen is. Volgens eene andere is hij de zon, die des winters van hare macht beroofd is, en volgens een derde de Nijl, die na de overstroming binnen hare oevers terugtreedt. Ook heeft men wel eens gemeend, dat hij het zaad voorstelt, dat in de aarde verborgen wordt, om door den dood tot nieuw leven te ontkiemen. Maar wat men ook van deze mythe moge denken, de groote les, die er in ligt opgesloten, is de zegepraal, die volgt op achteruitgang en nederlaag.

12. *Waarschijnlijk is met deze mythe* de zon bedoeld, die des nachts verborgen en begraven wordt, om des morgens met nieuwe glorie te verrijzen; toch kunnen nog wel andere symbolen hiermee verbonden zijn geweest. Nemen wij deze beschouwing aan, dan zou Isis de aarde kunnen zijn; Set de eene of andere macht der duisternis, medewerkende tot den val van Osiris, terwijl Horus het licht van den hoogsten hemel was. Vooral omtrent Set blijft nog veel duisters over. In vroegere tijden werd hij als een god vereerd, maar later beschouwde men hem als den oorsprong van alle kwaad.

13. *Wat des nachts met de zon gebeurde*, moet voor die oude volken een belangrijk vraagstuk zijn geweest. De zon gaat in het westen onder; hoe komt zij dan in het oosten, waar zij des morgens weer moet opgaan? Zij dachten, dat de aarde een vast en stilstaand lichaam was. De zon moest zich dus op de eene of andere wijze een doortocht banen onder de aarde door, om zoo van het westen weer in het oosten te komen.

14. *De zielen van de afgestorvenen* voegden zich, naar men meende, bij Osiris, om met hem de moeilijkheden van de onderwereld te overwinnen. Hunne harten werden gewogen en de uitslag werd bepaald door de goede en de booze daden, die de mensch op aarde had bedreven. Zij, die het vereischte gewicht niet hadden, werden zwaar gestraft. De goedgekeurden zetten hun gevaarlijken weg voort. Beproevingen en verschrikkingen van allerlei aard omringden hen. Er bestonden bepaalde voorschriften hoe men zich daarin te gedragen had. Deze werden op de graven geschreven en vermeld in boeken, die somtijds onder de armen van den doode werden geplaatst, of op amuletten, die men hen omhing. Het bestudeeren van deze voorschriften gedurende het leven werd als zeer gewichtig en noodig beschouwd. Wanneer de zielen al deze bezwaren gelukkig te boven waren gekomen, deelden zij in den triomf van Osiris en werden geheel met hem vereenzelvigd.

15. *De lichamen van de dooden* werden zorgvuldigd gebalsemd en in gemetselde graven bewaard; de stevigste en beroemdste waren de Pyramiden. Meestal onderstelt men, dat dit geschiedde, opdat de zielen zich ten laatste weer met de lichamen zouden

kunnen vereenigen. De lijken van de heilige dieren werden eveneens gebalsemd en met dezelfde zorg bewaard.

16. *De zedenleer*, door dezen godsdienst onderwezen, was grootsch en verheven. Kwaadspreken en liegen, overdrijving en ijdel geklap werden streng veroordeeld. Onderdrukking en kwelling van anderen, valsheid, benevens alle grovere zonden, waren verboden. Zielen, die deze zonden bedreven hadden, werden op den oordeelsdag afgewezen en gestraft.

17. Niets heeft zooveel licht verspreid over den godsdienst der oude Egyptenaren als de gewichtige ontdekking van Champollion, die het geheimzinnige hiërogllyphenschrift leerde lezen en verstaan.

VRAGEN.

1. Hoe oud ongeveer schat men den Egyptischen godsdienst?
2. Wat is omtrent de geheimzinnigheid van dien godsdienst opgemerkt?
3. In hoever komt de Egyptische kunst met den Egyptischen godsdienst overeen?

Hebt gij wel eens afbeeldingen gezien van de voortbrengselen der Egyptische kunst? Zoo ja, vergelijk die dan eens met de Grieksche beelden, die gij kent.

4. Welke elementen in den Egyptischen godsdienst schijnen ons vreemd en met elkander in tegenspraak? Noem eens een punt van verschil tusschen den vroegeren en den lateren vorm van dezen godsdienst.

Zouden deze elementen ook in hun oog met elkander in tegenspraak zijn geweest? Gebeurt het niet dikwijls, dat wij iemands opvatting als ongerijmd veroordeelen, omdat wij niet weten wat hij werkelijk denkt en bedoelt? Maar gelooven de menschen ook wel niet dingen, die zij zelve ongerijmd vinden? Blijven wij ons zelve altijd zoo volkomen gelijk in gedachten en daden?

5. Wat maakt het onderzoek voor ons zoo moeilijk?

Verbeeld u eens, dat over duizend jaren onze huizen en kerken ontdekt werden, zonder eenige opheldering omtrent onze vroegere geschiedenis, zou het nageslacht dan ook geene moeite hebben om alles goed te begrijpen?

6. Wat is waarschijnlijk het karakter geweest van den hoogsten god?

7. In welk opzicht kan de vereering van de afzonderlijke goden vergeleken worden met de aanbidding van de Vedische godheden? Wat kan daarin opgesloten liggen?

Zou daar ook nog niet een andere reden voor kunnen bestaan? Is het niet natuurlijk, dat men den god, van wien men eene gunst verwacht, hoog verheft?

8. Wat weet gij omtrent het aantal der Egyptische goden? Wat omtrent hunne kenmerkende eigenschappen?

9. Wat gaf aanleiding tot de vereering van dieren?

Herinnert gij u wat ik in de eerste les gezegd heb omtrent de vereering van dieren? Herinnert gij u, onder welken vorm de Grieken hunne goden aanbaden? In welken vorm zien de Christenen de hoogste openbaring van God? Openbaart God zich eigenlijk niet in alle mogelijke bestaande vormen? Kan Hij niet onder alle vormen vereerd worden? Maar openbaart Hij zich niet het meest in den hoogsten vorm? Wat heeft Jezus gezegd van Gods natuur (Joh. IV : 24.)? Waarin zullen wij ons dus het best kunnen vinden?

10. Wat is de geschiedenis van Osiris?

Waarom herinnert u het afbeeldsel van Isis met Horus? Waarom is het natuurlijk, dat men het goddelijke tracht te vereeren onder het zinnebeeld van eene moeder met haar kind?

11. Welke uitleggingen zijn er gegeven van die geschiedenis van Osiris? Welke les leeren zij alle?

Is dit ook niet de voornaamste les van het Christendom? (Joh. XII : 24.)

12. Geef eens eene andere verklaring, die de verdwenen zon tot grondslag heeft.

13. Wat geloofden de Egyptenaren omtrent den nachtelijken tocht van de zon? Hoe stelden zij zich de aarde voor?

Moet het voor de menschen geene aangrijpende, verbazingwekkende gedachte zijn geweest, toen zij voor het eerst hoorden, dat de aarde geen vaststaand lichaam is, maar vrij door het hemelruim zweeft? Blijft dat voor ons niet een groot wonder?

14. Wat geloofden zij omtrent de zielen van de dooden?

15. Wat werd met de lichamen van de dooden gedaan?

16. Welke zedenleer werd door dezen godsdienst verkondigd?

17. Aan wien hebben wij de ontcijfering van het hiërogllyphen-schrift te danken?

Wat gaf het vereischte gewicht aan het hart, wanneer het gewogen werd? Waarvan was dit wegen het zinnebeeld? Wat bedoelen wij met het woord *gewicht*, wanneer wij het gebruiken met betrekking tot het karakter? Worden wij niet allen gewogen? Waren de Egyptenaren, in weerwil van het daarmee verbonden bijgeloof, niet in hun recht, wanneer zij dat wegen als eene zaak van groote beteekenis beschouwden?

DE GODSDIENST VAN DE ASSYRIËRS EN BABYLONIËRS.

1. *Het middenpunt* van de vroegste beschaving is het zoogenaamde Tweestroomland, d. w. z. het stroomgebied van de twee groote rivieren, die in het tegenwoordige Armenië ontspringen: de Tigris, in het Hebreeuwsch Hiddekel en de Eufraat, in dezelfde taal Frat genoemd.

2. *De Babyloniërs* waren meer beschaafd, hielden zich voornamelijk met handel en nijverheid bezig en waren tot godsdienstige bespiegeling geneigd. De Assyriërs waren veerkrachtiger, krijgshaftiger. Oorspronkelijk was het één volk.

3. *Zoolang het niet aan den volhardenden ijver* der onderzoekers gelukt was het raadselachtige spijkerschrift te ontcijferen, waren enkele mededeelingen van Grieksche schrijvers, eenige zinspelingen in het oude Testament, de afschriften, gevonden in de bouwvallen van Babylon de eenige middelen, waardoor men iets omtrent den godsdienst dier volken kon te weten komen.

4. *De oudste vorm* van den godsdienst in Babylonië, waarvan wij iets weten, is die waarvan de monumenten getuigen, in de Louvre te Parijs bewaard. Men ziet daaruit dat zij 3000 v. C. een god hadden, Bel genaamd.

5. *Tot de oudste goden* behoorden Ea, de wijze, machtige; hij was een tovenaars, die voor alles raad wist, de beschermer van kunstenaars en smeden; Ellila of Bel, de god van de geesten der onderwereld, dien men aanroep in den nood.

6. *De belangrijkste* overblijfselen van de godsdienstige letterkunde der Babyloniërs behooren de fragmenten van de zoogenaamde Scheppingstafelen.

Het scheppingsverhaal luidt aldus:

Toen hemel en aarde nog niet bestonden, toen er nog geene goden waren of iets anders, vereenigden Apsu, de onderaardsche wereldzee, en Tiamat, de bovenaardsche wereldoceaan, hunne wateren. Twee godenparen waren de eerste spruiten dezer verbintenis. Daarna volgden eenige andere goden en eindelijk Bel-

Maraduk, die ook in het vervolg van het epos als wereldschepper wordt voorgesteld. Tiamat toont zich den goden vijandig. Maraduk biedt zich aan om de goden te wreken en wordt tot koning van het heelal verheven. Hij krijgt een wonderkleed, dat hem bedekt en doet verdwijnen; wapens, waaronder de bliksem, een net, dat de vier winden vasthoudt. Hij overwint Tiamat, snijdt haar in tweeën, maakt van de eene helft den hemel, van de andere de aarde en wijst den goden Anu, Bel en Eà hunne woning aan. Dan begint de schepping aller dingen, verdeeling van de maanden, jaren en vaststelling der polen; alle goden krijgen hunne taak. Eà vormt menschen uit klei, met zijn eigen bloed vermengd, d. w. z.: de mensch heeft iets goddelijks in zich, is «van Gods geslacht». Het laatste gedeelte bevat eene verheerlijking van Maraduk, den lichtgod, die de machten der duisternis overwon en alles in het leven riep. Het aanbreken van den dag, het ontwaken der natuur, het herleven van mensch en dier na den donkeren nacht; de strijd der elementen gedurende een van de geweldige onweders dier bergstreken werd voor de dichterlijke verbeelding der volken eene afspiegeling van de wording des heelals na den strijd tusschen licht en duisternis.

7. *Niet alleen de Schepper zelf*, ook de drie oude goden, die hem voorgingen, waren ontstaan (Anu, Bel en Eà) en zelfs deze gehoorzamen weer aan een hooger god en bestrijden booze machten. Op allerlei wijzen zocht men het groote raadsel van het begin aller dingen — de hoogste godheid — op te lossen.

8. *Eén god* hadden de Assyriërs niet met de Babyloniërs gemeen: hun nationalen god Asur. Deze was voor hen de nationale god bij uitnemendheid, en zij plaatsten hem aan het hoofd van alle goden. De éénige god is hij echter nooit geworden.

9. *In den tijd van Nebukadresar II* brak ook op godsdienstig gebied eene periode van hooge ontwikkeling aan. Wel diende de koning voor het uiterlijk, om het volk niet te ergeren, de oude goden, maar in zijn hart vereerde hij een twee-eenigen god: Maraduk en diens zoon en openbaring Nabû, die hem geschapen en tot heerscher geroepen had. Enkele gebeden, die hij bij bijzondere gelegenheden tot zijn god richtte, zijn bewaard gebleven, en daaruit spreekt veel meer ernst en vroomheid dan uit die van vroegere koningen.

10. *Langzamerhand* worden de goden niet meer in dieren-, maar alleen in menschengedaante voorgesteld. De oude bezweringen en tooverformulieren, bij den eeredienst in gebruik, worden met iets hoogers, soms met verheven gedachten verbonden.

11. *Sterrendienst* nam eene steeds voornamer plaats in, naarmate de Babyloniërs en Assyriërs in astronomische kennis vooruitgingen; het waren echter minder de hemellichamen zelve, die zij

vereerden, dan de lichtgoden, die zich daarin openbaarden. Op den stand der sterren werd nauwkeurig acht gegeven, omdat zij meenden, dat die samenhang met het lot der menschen op aarde, en dat de goden hun wil en hunne raadsbesluiten daarin openbaarden. Dit eenmaal aangenomen zijnde, begonnen zij hunne waarnemingen op te teekenen en daaruit de toekomst te voorspellen. De astrologie was in Babylonië en Assyrië tot eene soort van wetenschap verheven, waaruit de astronomie is voortgekomen.

12. *Elke dag* was aan een of meer goden gewijd. Van den 7den dag der maand af was om de 7 dagen een rustdag; bovendien de 19de (Sabatta), die bovenal door den koning en de priesters als een vasten- en boetedag werd gehouden. Elke 10de dag was een vreugdedag, waarop geen boetpsalmen mochten worden aangeheven.

13. *Het voorname* leerstuk der Semieten — het geloof in de onbepaalde oppermacht der godheid — was bij de Babyloniërs en Assyriërs diep geworteld. Dit leerstuk beheerscht al de daden der koningen, die zich als hunne plaatsvervangers op aarde en uitvoerders van den goddelijken wil beschouwen. Natuurlijk bleef dit geloof bij hen nog binnen de grenzen der nationale bekrompenheid.

14. *Geloof aan onsterfelijkheid* bestond bij hen. Dit blijkt uit de benamingen, door hen aan sommige hunner goden gegeven, uit de mythische voorstelling der onderwereld, uit verschillende plaatsen in hunne gewijde en ongewijde liederen en uit hunne zorg voor de dooden.

15. *De innige vroomheid*, de diep godsdienstige zin, waardoor de Semieten zich onderscheidden, vertoont zich ook bij de Babyloniërs. Zij trachtten hun leven in te richten volgens het welbehagen der goden. Deze staan echter niet meer in onmiddellijk verkeer met de menschen, maar verschijnen hun in den droom, en maken hun wil bekend in raadselachtige taal of geheimzinnige orakelspreuken.

16. *Het stond ieder vrij* zich rechtstreeks tot de godheid te wenden en tot haar te bidden. Ook dit hadden zij met de meeste volken der oudheid gemeen, dat zij meenden zich door verdienstelijke werken, het stichten van tempels, het brengen van offers, de gunst der goden te kunnen verzekeren.

17. *Uit vele hunner zangen* en boetpsalmen spreekt dezelfde geest als uit die der Israelieten, al waren zij niet als deze tot éénen, oppermachtigen God gericht.

18. *Hoewel natuurdienst* wordt hun godsdienst zeer beslist met zedelijke gedachten in verband gebracht. De goden werden beschouwd als handhavers van waarheid en recht, bestierders

van eene natuurlijke en zedelijke wereldorde. Van deze goden, hunne scheppers en regeerders, voelden de vromen zich in alles afhankelijk, aan hen dankten zij voorspoed en overwinningen. Doch viel hun onheil, tegenspoed, ziekte ten deel, dan zagen zij daarin eene uiting van den toorn der goden, dien zij door hunne bewuste of onbewuste zonden hadden opgewekt en zij deden al wat zij konden om vergeving of afwending van straf te verkrijgen. De zonde scherp te onderscheiden van hare gevolgen, hadden zij nog niet geleerd.

19. *Indien wij* de plaatsen, die daarop betrekking hebben, goed begrijpen, dan stelde men zich voor, dat ieder mensch zijn eigen beschermgod had, eenigermate met zijn beter ik vereenzelvigd. Zondigde hij, dan verliet hem de god, maar was toch in de eerste plaats zijn voorspraak, om hem vergeving te doen verkrijgen en den goddelijken toorn in genade te doen verkeerden.

VRAGEN.

1. Waar lag het zoogenaamde Tweestroomland?
2. Wie waren de bewoners en wat was hun verschillende volksaard?
3. Waardoor kunnen wij iets omtrent hunne godsdienstige denkbeelden te weten komen?
4. Welken godsnaam vindt men op de alleroudste monumenten?

Hoe heetten de afgoden, die de Israëlieten zoo lang hebben vereerd? Wie hebben deze afgoderij vooral bestreden?

5. Kent gij nog andere godennamen?
6. Hoe luidt het scheppingsverhaal?

Vergelijk het eens met de scheppingsverhalen in het boek Genesis. Welk zoudt gij kiezen en waarom? Ziet gij ook eenige overeenkomst?

7. Wat leerde hun godsdienst omtrent dezen Schepper en de goden, die vóór hem geweest waren?

Is het groote raadsel, waarover zij peinsden, na zoovele eeuwen voor ons opgelost? Wat moeten wij daaruit leeren? Zou het goed zijn er dan maar niet meer over te denken? Gelooft gij, dat de menschen dit zouden kunnen laten?

8. Hoe heet de god, dien de Assyriërs in het bijzonder vererden? Is de nationale god de Eénige voor hen geworden?
9. Onder wiens regeering zien wij hunne godsdienstige ontwikkeling toenemen? Wat weet gij omtrent zijne denkbeelden?

Kent gij dien vorst ook nog uit een boek in het Oude Testament? Hoe wordt hij daar voorgesteld?

10. Waaruit blijkt hun vooruitgang? Hoe begonnen zij hunne goden voor te stellen?

11. Vertel eens iets van hunne vereering van de hemellichamen. Hoe zijn zij er toe gekomen aan den stand der sterren zooveel gewicht toe te kennen?

In welk verhaal uit den Bijbel wordt van deze «astrologie» gewag gemaakt? Heeft de wetenschap ook iets te danken aan hunne pogingen om de geheimenissen van het heelal te doorgronden?

12. Wat weet gij omtrent hunne verdeeling van den tijd? Waaraan herinnert u de naam van een hunner telkens terugkeerende rustdagen?

Denk nu nog eens aan de scheppingsverhalen in Genesis. Wanneer werden deze geschreven? En hoelang is het geleden dat de Babyloniërs den 7den dag tot rustdag wijdden? Wat blijkt daaruit?

13. Welk verheven denkbeeld hadden alle Semietische volken tot op zekere hoogte met elkander gemeen? In hoever had dit leerstuk invloed op de verhouding tusschen vorsten en volken?

14. Waaruit blijkt, dat de Babyloniërs en Assyriërs waarde hechtten aan het denkbeeld van de onsterfelijkheid der ziel?

Kan de gedachte aan het leven na den dood iets goeds bij ons uitwerken, ook zonder dat wij ons van dat leven eene bepaalde voorstelling weten te maken? Hoe was het met dat denkbeeld bij de Israëlieten vóór en na de ballingschap gesteld?

15. Hoe stelden zij zich het verkeer tusschen goden en menschen voor? Op welke wijze maakten de goden hun wil bekend?

Hoe dachten de volken der oudheid in den regel over de betrekking tusschen goden en menschen? En de Christenen? En gij zelf?

16. Wat leerden zij omtrent het gebed en omtrent het doen van goede werken?

Hebben de Christenen altijd vrijheid gevoeld om zich zonder tusschenpersoon of middelaar tot God te wenden? Wie waren dan die tusschenpersonen? Wie hechten nog altijd groote waarde aan «goede werken»? Wat is er volgens u aannemelijk in deze opvatting?

17. Hadden zij ook godsdienstige liederen?

Welke waarde hebben godsdienstige liederen? Noem eens den bundel, dien gij het liefst gebruikt. Waarom?

18. Lag er eene zedelijke gedachte in hun godsdienst? Welke was die?

Is in uw oog de zonde altijd zooveel erger dan hare gevolgen?

19. Waaruit blijkt, dat zij ieders persoonlijke verplichting tegenover de goden ernstig opvatten?

Is er in deze dichterlijke voorstelling iets, dat u aantrekt? Hoe gaat het u, als uw «goede engel» u verlaat? Kent gij het schoone gedicht van de Génestet:

«U volgen op uw levenspáan
Twee engelen, die u gadeslaan»?

VI.

DE GODSDIENST DER HINDU'S.

1. *De voorouders van de Hindu's* zijn langer in hun Arisch vaderland gebleven dan die van andere volken, en hun godsdienst kan beschouwd worden als eene rechtstreeksche voortzetting van het aloude Arische geloof.

2. *In de Veda's vindt men* de oudste berichten omtrent den godsdienst der Hindu's. Zij bevatten lofzangen aan verschillende godheden gewijd. In sommige van die lofzangen is zeer veel schoons. Zij bewijzen, dat het volk op letterkundig gebied reeds ontwikkeld was. Zij zijn zeer oud. De tijd, waarin zij geschreven zijn, is niet met juistheid te bepalen, maar het moet geweest zijn omstreeks de twaalfde eeuw vóór Christus.

3. *De god Varuna* bekleedt in de alleroudste liederen der Veda's de voornaamste plaats. Varuna stelde den hemel voor, die de aarde omringt. Het karakter van dien god was heilig en verheven. Niets was voor hem verborgen. De overleggingen van het menschelijk hart waren hem bekend. Iedere oogopslag werd door hem geteld. Wanneer twee menschen samen spraken, was de god Varuna als derde tegenwoordig. Enkele van de lofzangen aan hem gericht, zijn van zeer verheven aard en geven uitdrukking aan een hoog gestemd godsdienstig gevoel.

Hieronder volgt de vertaling in proza van zulk een lofzang aan Varuna.

«De machtige, die de werelden regeert, ziet alle dingen alsof zij nabij waren. Wanneer iemand denkt, dat hij iets in het verborgen doet, dan is den god toch alles bekend, en hij ziet ieder, die staat of loopt of in stilte voortsliuift of zich in zijn huis of in de eene of andere geheime schuilplaats verbergt. Wat twee personen, die bij elkander zitten, ook mogen overleggen, Varuna, de Koning, weet het, want hij is als derde tegenwoordig. Ook deze aarde behoort aan den Koning Varuna en de uitgestrekte hemelen, wier einde zoo ver van ons is. . . . Al vluchtte men nog verder dan deze hemelen, aan Varuna zou men daarom niet ontkomen; zijne boden, die uit den hemel nederdalen, snellen de geheele wereld door; met duizend oogen overzien zij de aarde. Koning Varuna ziet al wat bestaat in hemel en aarde en wat daar buiten is. Hij telt iederen oogopslag der menschen. Voor hem zijn deze dingen wat de dobbelsteenen zijn in de hand van een speler».

4. *Indra, de regengod*, schijnt in den loop der tijden in de algemeene schatting Varuna te hebben verdrongen. Toen de volksstammen naar zuidelijker streken verhuisden, waardeerden zij meer dan vroeger de zegeningen van den regen. Misschien verloren zij iets van hun vroeger verheven karakter. Indra werd hun voornaamste god. Hij was de god van den regen. Men onderstelde, dat het water in de wolken opgesloten en door booze geesten aan de stervelingen onthouden werd. Indra bevecht die booze geesten. De bliksem is de speer, die hij hun toewerpt. De booze geesten worden overwonnen. Het water valt in stroomen neder en Indra's overwinning wordt bezongen.

5. *Indra was ook de god van den oorlog*. Zijne vereerders smeekten hem te helpen overwinnen. Hij was dichter bij hen dan Varuna en werd meer in het bijzonder de vriend der menschen genoemd. Hij was zeer verzot op het soma-sap, eene soort van licht bedwelmenden drank, dien de Hindu's bij hunne godsdienstige plechtigheden gebruikten. Zij offerden dien aan al de goden, maar Indra hield er bijzonder veel van. Hij strafte ook de misdaden, maar werd minder dan Varuna om zijne heiligheid geprezen.

6. *De Hindu's hadden nog vele andere goden*. Bijv. Agni, de god van het vuur. Hij werd ook beschouwd als een priester van de goden, omdat de offers, die men hem bracht, door het vuur werden verbrand. Verder de goden van de zon, van den dageraad en van den storm. Den regenboog hield men voor eene schoone godheid.

7. De goden vertegenwoordigden meestal voorwerpen uit de natuur of natuurkrachten. Het waren niet, als bij de wilden, eenvoudig die voorwerpen of krachten zelve; het waren goden, gedeeltelijk er mee vereenzelvigd en gedeeltelijk er van onderscheiden. Dit kan misschien het best door een voorbeeld duidelijk worden gemaakt. Agni was, zooals wij gezien hebben, de god van het vuur. Ik zal hieronder de vertaling laten volgen van een aan Agni gewijden lofzang.

AAN AGNI.

«Laat ons dezen lofzang opheffen als een wagen (met lof en eer beladen) tot hem, die alles waardig is, tot den behouder van den rijkdom, want zijne goede zorg geeft zegen op onze beraadslagingen. Met u verbonden, o Agni, kan geene ramp ons genaken.

Hij, dien gij helpt bij zijne offers, zal voorspoed hebben; hij leeft ongestoord en neemt toe in kracht en schoonheid. Hij is in geestverrukking en het leed heeft geene macht over hem. Met u verbonden, enz.

Mochten wij de macht hebben u te ontsteken! Doe het werk gelukken! De goden eten wat hun in u wordt geofferd. . . . Met u verbonden, enz.

Laat ons hout halen. Laat ons u offers brengen bij elke verandering van

de maan, die ons aan u doet denken. Doe het werk gelukken, opdat wij lang mogen leven. Met u verbonden enz.

In den nacht zijn uwe kinderen (de sterren) de beschermers van de woningen en van de tweevoetige en viervoetige schepselen. Bij het aanbreken van den dag zijt gij (als de zon) grooter, schitterender, o bode! Met u verbonden, enz.

Gij zijt de offeraar en de eerste heraut; gij zijt de onderwijzer, de reiniger. Gij zijt de priester der natuur! Gij, o wijze, kent en zegent den priesterlijken arbeid. Met u verbonden, enz.

Wanneer gij het vlammenspuwende, als de stormwind voortjagende roos voor uw wagen spant, is uw loeien aan dat van den stier gelijk. Dan werpt gij u op het geboomte als een met rook gepluimde (de vlammen). Met u verbonden, enz.

Dan worden zelfs de vogels door uw geloei verschrikt, terwijl uw vonken rondspatten en het gras verzengen. Voor u en uw wagen is het doel niet moeilijk te bereiken. Met u verbonden, o Agni, kan geen ramp ons genaken!»

Men zal hebben opgemerkt, dat Agni hier beschreven wordt als het vuur. Het wordt met hout gevoed. Wij zien de vonken spatten. Wij hooren het loeien. Wij zien het schitteren in de zon en de sterren. Maar het is nog iets meer dan vuur. Het is een god. Toch is het niet een god, wiens persoonlijkheid afgescheiden is van het voorwerp, dat hij vertegenwoordigt, zooals de Grieksche goden bijv., maar gedeeltelijk vereenzelvigd met, gedeeltelijk onderscheiden van hetgeen hij voorstelt.

8. *Varuna en Indra waren niet verheven* boven de andere godheden, zooals de Romeinsche Jupiter boven de mindere goden. Zij traden alleen iets meer op den voorgrond dan de overigen.

9. *Iedere God*, die bezongen werd, heette boven de anderen verheven te zijn. Bijna op allen worden dezelfde uitdrukkingen van aanbidding en vereering toegepast. Het is alsof de geloovigen voelden, dat allen openbaringen waren van ééne en dezelfde godheid. Alle dingen waren goddelijk in hun oog. Zij hadden niet enkel het zwevend gevoel van iets bovennatuurlijks, dat de wilden kennerkt. Zij beseften iets van de werkelijke goddelijkheid en schoonheid in en om hen, zoodat hunne lofzangen dikwijls een verheven gevoel van aanbidding uitdrukken.

10. *Zij hadden een vast geloof aan de onsterfelijkheid.* Yama was de koning van het verblijf der dooden. Waarschijnlijk stelde hij de ondergaande zon voor. De zielen van de vromen en goeden gingen naar zijn paradijs en vonden daar het hoogste geluk.

11. *De eredienst* bestond in gebeden, lofzangen en offeranden. Voor de offers gebruikte men hoofdzakelijk gezuiverde boter, die in het vuur geworpen werd, en het gegiste sap van de soma-

plant. Het schijnt, dat ook dit in het vuur geworpen of op het heilige gras gesprenkeld werd, waarmee de grond bestrooid was. Het werd in het vuur geworpen opdat Agni het zou overbrengen aan de goden voor wie het bestemd was. Tempels schijnen niet bestaan te hebben. De eeredienst werd gehouden in een van de vertrekken des huizes, dat tot dit doel was ingericht.

12. *De godsdienst der Hindu's onderging nog grootere veranderingen.* De heilige kaste of die der Brahmanen trad op godsdienstig gebied hoe langer hoe meer op den voorgrond. Het geloof werd in menig opzicht gewijzigd. Langzamerhand begonnen velen al het bestaande te beschouwen als de openbaring van eene en dezelfde godheid. Deze godheid was niet gelijk aan een van de goden, die gewoonlijk vereerd werden. Zij was eenvoudig de groote éénheid van het heelal, redeloos en zonder liefde. Deze ééne godheid werd doorgaans *Brahma* genoemd.

13. *Hun persoonlijk bestaan te verliezen* en opgelost te worden in *Brahma*, werd in het oog van deze denkers allengs het einddoel van den godsdienst; daarom trokken zij zich uit de wereld in de eenzaamheid terug. Zij vastten en legden zichzelve allerlei lichamelijke kwellingen en pijnigingen op. Zij trachtten hun eigen Ik geheel terug te dringen, alle gedachten en wenschen te dooden, opdat zij één mochten worden met *Brahma*, het Al.

14. *Het geloof aan de zielsverhuizing* gaf in het bijzonder aanleiding tot deze opvatting. Zij geloofden, dat hunne zielen telkens wedergeboren zouden worden tot een nieuw bestaan, in den hemel, op deze aarde of in de hel. De toekomst was dus vol gevaren. Het leven beschouwden zij, op zijn minst genomen, als een kwaad. Indien zij door de bovengenoemde zelfkastijdingen enz. in *Brahma* konden worden opgelost, zouden zij bij hun dood mogen rusten, zich zelve in hem verliezen en niet weder geboren worden tot een leven vol wisselvalligheden en verdriet.

15. *De Hindu's geloofden vast en zeker, dat het ware leven in God was.* Paulus zegt ook: «In Hem leven, bewegen wij ons en zijn wij.»

16. *Hun geloof was echter zeer onvolkomen.* Zij wisten niet wat God is. Zij dachten, dat zij, om hem te vinden, hun zelfbewustzijn moesten prijsgeven, zichzelve verliezen in Hem. De apostel Johannes leert ons eene verhevener en hartverheffender waarheid: «God is de liefde,» zegt hij, «en wie in de liefde blijft, blijft in God en Hij in hem.» Wij hebben het meeste deel aan het goddelijke leven, wanneer wij zelve het werkzaamst en het rijkst in liefde zijn. Een tweede punt van verschil tusschen deze Hindusche en onze Christelijke opvatting is, dat bij hen God alleen *in* en niet *boven* de natuur bestond. Daaruit volgde niets meer dan deze eenheid van alle dingen. Paulus spreekt eene

veel meer omvattende waarheid uit. (Ef. IV : 6; verg. Hand. XVII : 28.)

17. *De nieuwere Hindusche godsdienst* is zeer ongelijk aan den vroegere. De voornaamste godheden volgens de latere opvatting zijn Brahma, Vishnu en Siva. Deze zijn bekend als de schepper, de behouder en de vernietiger. Zij vormen eene drie-eenheid en worden ook vereenigd voorgesteld. Brahma wordt het minst vereerd, omdat zijn werk als afgedaan werd geacht. Vishnu en Siva daarentegen hebben vele vereerders, die hen als de voornaamste godheden beschouwen. Vishnu is meer dan eens op aarde in het vleesch verschenen. Deze vleeschwordingen geschieden onder verschillende vormen, als een visch, een schildpad en een man — de groote held van de Hindusche overlevering — en zij hadden ten doel de menschen te helpen en te verlossen. De dienst van Siva gaf aanleiding tot allerlei dwaze en soms schandelijke plechtigheden. Behalve deze hoogste goden werden nog een aantal mindere godheden, afgoden en natuurvoorwerpen vereerd. Inzonderheid werden de koe, de slang en de aap als heilig beschouwd.

18. *Een verhevene en meer geestelijke godsdienst*, hoofdzakelijk gegrond op de leer van Jezus, is door enkele Hindu's aangenomen. Chunder Sen was de voornaamste vertegenwoordiger van deze beweging.

VRAGEN.

1. In welk verband staat de vroegste godsdienst der Hindu's met dien van de oude Ariërs?

2. Hoe worden de oudste godsdienstige geschriften der Hindu's genoemd? Welk karakter dragen zij? Uit welken tijd zijn zij afkomstig?

3. Welke godheid bekleedt de voornaamste plaats in de oudste lofzangen van de Veda's? Van welken aard was zij?

Aan welke woorden van Jezus doet een van deze gezegden u denken (Matth. X : 30.)?

4. Welke godheid werd na Varuna het meest door de Hindu's vereerd? Wat gaf aanleiding tot deze verandering? Wat was Indra's voornaamste bezigheid?

Houden de wolken werkelijk het water tegen? Wat doen zij voor ons? Moeten wij de wolken beschouwen als vijanden of als vrienden? Vergissen wij ons in andere opzichten ook wel eens zooals de Hindu's?

5. Wat geloofde men verder omtrent Indra?

6. Noem nog eenige goden, die door de Hindu's werden vereerd.

Herinnert gij u wat in de eerste les van den regenboog gezegd is? Wat is het verschil tusschen den Hindu en den wilde, met betrekking tot hunne beschouwing van den regenboog? Welke vooruitgang op godsdienstig gebied blijkt uit dat verschil?

7. Wat was in het algemeen het karakter van deze goden?

8. In welken zin waren Varuna en Indra de voornaamste goden?

9. Welke bijzonderheid wordt omtrent de vereering dezer goden medegedeeld? Welke opvatting van de natuur blijkt daaruit? Waarom staat deze opvatting hooger dan die van de wilden?

Hoe komt dit overeen met onze beschouwing van de natuur? Wat is volgens uwe meening de hoogste opvatting — de wereld te beschouwen als een kunstig samengesteld werktuig, of als de openbaring van een bepaald goddelijk leven? Wat is in uw oog de meest ware opvatting?

10. Wat geloofden de oude Hindu's omtrent de onsterfelijkheid?

11. Vertel eens iets van de wijze, waarop zij hunne goden vereerden.

12. Welke verafwijkende denkbeelden omtrent die goden en het heelal hebben naderhand veld gewonnen?

13. Wat was het hoofddoel van den godsdienst dezer denkers? Hoe trachtten zij dat doel te bereiken?

Hebben sommige Christenen ook wel eens gebruik gemaakt van zelfkastijding, als een middel om de zaligheid te verwerven? Wat weet gij van Simon Stylites? Hebben de Christenen het vasten ook niet dikwijls beschouwd als een middel tot zieleheil? Was dit ook de opvatting van Jezus (Matth. XI : 19.)? Is het niet beter somtijds te vasten dan ons lichaam te overladen met spijs en drank? Hoe dienen wij in dit opzicht te leven?

14. Wat was de leer van de zielsverhuizing?

15. Welke waarheid lag er in het geloof van deze denkers wat betreft hunne verhouding tot God?

16. Waarin dwaalden zij? Vergelijk hun geloof met dat van Paulus en Johannes. Welk is het tweede punt van verschil tusschen de Hindusche en de Christelijke opvatting?

Welk woord van de aanhaling uit den brief aan de Efezen geeft het verschil aan tusschen Paulus' beschouwing en die van de Hindu's? Stel u eens voor, dat een blad wilde deelen in het leven van een boom; zou het dit doel bereiken door zich geheel in zich zelf terug te trekken en zodoende te verdorren? In hoever is dit voorbeeld te vergelijken met de bovengenoemde opvatting?

17. Vertel eens iets van den lateren Hinduschen godsdienst.

18. Welke verandering ten goede is er tegenwoordig te bespeuren in den godsdienst van sommige Hindu's?

VII.

HET BUDDHISME.

1. *De godsdienst, die Buddhisme genoemd wordt*, heerscht op Ceylon, in Siam en Burmah; ook in Nepal, Thibet, China en Japan. Het Buddhisme, zooals het in de drie eerstgenoemde landen wordt opgevat, schijnt meer overeen te komen met den oorspronkelijken vorm van dien godsdienst, dan de gewijzigde beschouwing van de Buddhisten in de overige meer noordelijk gelegen landen. Vroeger heerschte het in verreweg het grootste gedeelte van Indië. Men heeft berekend, dat meer dan een derde gedeelte van de aardbewoners den Buddhistischen godsdienst is toegedaan.

Het *Buddhisme* wordt zoo genoemd naar den titel van zijn stichter. Deze titel beteekent «de ontwaakte» of «de verlichte.» Het duidt iemand aan, die den hoogsten trap van wijsheid bereikt heeft.

3. *De stichter van dezen godsdienst* werd in de laatste helft van de zesde eeuw vóór Christus als prins geboren. Het diep besef van de vele ellenden, aan het aardsch bestaan verbonden, bracht hem er toe een leven van vrijwillige armoede te kiezen en zich uit de wereld terug te trekken. Hij werd kluizenaar en leefde uitsluitend van aalmoezen.

4. *Het karakter van Buddha* was, volgens alles wat wij er van weten, grootsch en edel. Kracht en zachtheid waren bij hem op buitengewone wijze vereenigd. Niemand was te arm en te nederig om zijne deelneming op te wekken.

5. *Tal van leerstellingen aan den Hinduschen godsdienst eigen*, werden door Buddha gedurende zijn geheele leven gepredikt en verdedigd.

6. *De leer van de zielsverhuizing* werd aldus verklaard. Wanneer iemand sterft, wordt hij op de aarde, of in den hemel of in de hel andermaal geboren. Eene zekere wet der vergelding, volgens welke iedere goede daad beloond en iedere zonde gestraft wordt, bepaalt den staat, waarin men geboren wordt. Wan-

neer die belooning ontvangen zal worden, is onzeker. Daden zijn gelijk aan zaadkorrels; enkele, zooals erwten en boonen, dragen spoedig vruchten; andere, zooals de eik, eerst zeer laat. Wanneer een mensch in den hemel geboren is, blijft hij daar slechts zoolang als hij dat voor de eene of andere goede daad verdiend heeft. Daarna wordt hij misschien weer in de hel geboren, tot straf voor eene booze daad, die hij vóór of na de goede heeft begaan. De toekomst is dus geheel en al onzeker. Aangezien men zich van zijn vroeger bestaan niets kan herinneren, weet men ook niet welke goede en booze daden men misschien heeft verricht en dus ook niet of men vreugde of ellende verwachten mag. Deze wet der vergelding wordt *Dharma* genoemd.

7. *Het doel van Buddah* was dit telkens op nieuw geboren worden te voorkomen. Hij zocht naar de oorzaak en toen hij die gevonden meende te hebben, meende hij tevens het middel te weten om er een eind aan te maken.

8. I. *Hij leerde, dat niets blijvend is.* Er bestaat geene andere werkelijkheid in het heelal dan de eeuwige verandering. Niets heeft meer werkelijkheid dan zeepbellen, die opstijgen en barsten.

9. II. *Hij leerde dat de mensch met zulke sterke banden aan de wereld gehecht is*, dat hij bij zijn dood daardoor in het leven teruggebracht wordt.

10. III. *Hij leerde, hoe de mensch die gehechtheid aan de wereld kan overwinnen.* Dit kon in de eerste plaats geschieden door de nietigheid van al het aardsche te leeren inzien en dien ten gevolge een afkeer te krijgen van alles wat men eerst het meest had op prijs gesteld; ten tweede door zich te oefenen in de deugden van menschenliefde en zelfverloochening,

11. *Sommige lichamelijke toestanden*, waarvan geestverrukking het gevolg was, werden ook tot bevordering van dit doel aangewend; maar of daarvan ook in Buddha's leer wordt gewag gemaakt, is mij onbekend.

12. *De levenswijze van hun meester na te volgen*, was, in het algemeen genomen, de plicht van zijne leerlingen. Zij moesten zich uit de wereld terugtrekken en zich aansluiten bij de orde, die hij had gesticht. Zij moesten van aalmoezen leven en zich aan het godsdienstig leven wijden. Vasten en zelfkastijding waren echter verboden. Behalve de discipelen, die zich geheel aan zijne leiding overgaven, waren er nog anderen, minder volkomen vereenzelvigd met zijn werk, maar die toch Buddha als hun meester vereerden.

13. *Allen die zich bij deze orde aansloten*, stonden op volkomen gelijken voet, wat ook hun vroegere stand mocht geweest zijn. Met het beginsel van het kastenstelsel werd hier geheel gebroken.

14. *De godsdienst heeft in het geheel geene plaats* in het onderwijs van Buddha; de godsdienst in den gewonen zin van het woord werd ten minste niet door hem gepredikt. Hij kende aan de wereld geen goddelijken oorsprong toe. De Hindusche goden werden erkend, maar als elfen of engelen. Buddha aanbad hen niet; zij werden geacht hem te aanbidden. Nadat hij de Buddha geworden was, was hij de opperheer van het heelal.

15. *Het Nirvana* was de toestand, die het loon van den Buddhistischen heilige zou zijn. Het Nirvana kon gedeeltelijk reeds in dit leven worden bereikt. De heilige kon zich een verheven zielevrede eigen maken, voortvloeiend uit het besef, dat al zijne hartstochten en wenschen overwonnen waren en dat hij nimmer weer zou geboren worden tot een ander leven. Het volkomen Nirvana werd men eerst bij den dood deelachtig. *Wat Nirvana werkelijk was*, heeft Buddha nooit willen zeggen. Hij heeft niet *toegestemd*, dat het eene voortzetting van ons bestaan was, in welken zin dan ook, maar aan den anderen kant heeft hij dit evenmin *ontkend*. Hij liet dit vraagstuk geheel onopgelost. De Buddhisten hebben echter vrij algemeen geloofd, dat het Nirvana gelijk staat met vernietiging; en volgens de beste uitleggers is deze opvatting de natuurlijke gevolgtrekking uit Buddha's onderricht in het algemeen.

16. *De Buddhisten* beschouwen voor het meerendeel het Nirvana niet als iets, dat voor hen bestemd is. Eigenlijk verdiepen zij er zich weinig in. Zij denken alleen aan den hemel en de hel, die hen misschien wachten, of aan hun volgend bestaan op aarde, en laten het Nirvana over aan menschen van buitengewone heiligheid. Wanneer men weet, dat de heilige ondersteld werd na zijne laatste geboorte vóór het Nirvana, de lucht naar welgevallen te kunnen doorklieven, zal men lichtelijk begrijpen, dat voor de meesten, zoo niet voor allen, die gedachte aan het Nirvana iets zeer onbepaalds en onduidelijks moet wezen.

17. *De Buddhisten hebben kloosters*, veel gelijkend op die van de Katholieke kerk. De hoofden van de monniken worden geschorren evenals die van de Katholieke geestelijken. De biecht bestaat bij hen ook, hoewel deze voor al de monniken gezamenlijk en niet voor een enkelen priester wordt afgelegd. In menig opzicht is de overeenkomst met de Katholieke kloosters inderdaad treffend.

18. *Het aandenken van Buddha* is altijd door de Buddhisten in eere gehouden. Zij hebben aan de overblijfselen van zijn lichaam, of wat zij daarvoor hielden, groote waarde gehecht. Zij loven en prijzen hem, zonder tot hem te bidden, want hij is in het Nirvana overgegaan. Alleen zijn aandenken wordt heilig gehouden. Zij bidden tot degenen, die naderhand Buddha's zullen

worden, en roepen misschien ook de goden aan, die, zooals wij gezien hebben, slechts in de tweede plaats vereerd worden. Waarschijnlijk bestaan er geene geloovigen, die zooveel zinnebeelden bij hun eeredienst gebruiken als de Buddhisten. De prediking bekleedt in hun godsdienst eene even groote plaats als in dien der Christenen.

VRAGEN.

1. In welke landen vindt men het Buddhisme? Welk deel van de bewoners der aarde belijdt het Buddhisme?

2. Wat is de oorsprong van den naam Buddhisme? Wat beteekent de naam Buddha?

Welke andere godsdienst is naar den titel van zijn stichter genoemd? Wat beteekent die titel?

3. In welken stand behoorde Buddha? Waarom deed hij afstand van zijn rang?

Moeten de zorgen en moeiten van het leven ons dringen om aan de wereld den rug toe te keeren? Hoe moeten wij ons onder tegenspoed gedragen?

4. Wat waren de hoofdtrekken van Buddha's karakter?

In hoever herinnert hij u aan Jezus? Waarin verschilt hij van Jezus?

5. Was de leer, die Buddha verkondigde, geheel van hem zelfen afkomstig?

6. Noem eens een denkbeeld, dat hij van de Hindu's had overgenomen. Waardoor werd het toekomstig leven van de menschen bepaald? Waarom was de toekomst zoo onzeker?

Vergelijk dit met de Christelijke opvatting der onsterfelijkheid.

7. Wat was het einddoel van Buddha's prediking?

8. Wat leerde hij omtrent de werkelijkheid van de dingen dezer wereld?

Is er op aarde eenig uiterlijk goed, waarvan wij zeker weten, dat het ons altijd toebehooren en altijd genot geven zal?

9. Waarom herleeft de mensch na zijn dood, volgens de leer van Buddha?

10. Hoe moest men trachten die gehechtheid aan de wereld te overwinnen?

In hoeverre komt dit overeen met de leer van Jezus?

11. Aan welken lichamelijken toestand heeft men in dit geval te denken?

12. Hoe diende het leven van den Buddhist in hoofdzaak te wezen?

Vergelijk dit met de eischen, door Jezus gesteld. Welke Christenen hebben de levenswijze der Buddhisten gevolgd? Welke zijn de voordeelen van eene dergelijke levenswijze? Welke de nadeelen?

13. In welke betrekking stond het Buddhisme tot het kastensstelsel?

Wat weet gij van die Hindusche kastenwet? Bestaat zij ook in ons land? Is er iets goeds in?

14. Wat leerde Buddha omtrent God?

Kunt gij u het Christendom voorstellen zonder de idee van God? Kunt gij u het leven voorstellen zonder dat?

15. Wat was het Nirvana? In hoever was het in dit leven te bereiken? Wat was het na den dood?

Gelijkt dit op den hemel der Christenen? Moet de Christen zich niet evenzeer geheel overgeven als de Buddhist? Aan wien geeft de Christen zich over? Aan wien de Buddhist?

16. Hoe denken de gewone Buddhisten over het Nirvana? Aan welk teeken kon men zien, dat een Buddhist weldra het Nirvana zou bereiken? Wat blijkt daaruit?

Kunt gij u eene school voorstellen, waar oudere en jongere scholieren dezelfde prijzen zouden krijgen? Wat zouden de jongeren denken van den hoogsten prijs, een Griekschen Plato bijvoorbeeld?

17. Wat weet men van de Buddhistische kloosters?

18. Van welken aard is de vereering, die men aan Buddha wijdt? Tot wien bidden de Buddhisten? Wat weet men verder van hunne godsdienstige plechtigheden?

VIII.

DE GODSDIENST VAN DE PARSEN.

1. *De belijders van het Mazdeïsme*, die *Parsen* genoemd worden, zijn betrekkelijk weinig talrijk. Zij worden hoofdzakelijk gevonden in het Presidentschap Bombay. Deze godsdienst was afkomstig uit Perzië, waar altijd nog enkele Parsen bestaan. Zij dragen daar evenwel een anderen naam.

2. *De Parsen worden dikwijls vuuraanbidders genoemd*, omdat zij voortdurend een heilig vuur brandend houden. Zij zijn echter geen vuuraanbidders in den volsten zin van het woord.

3. *Deze godsdienst herinnert in sommige opzichten aan dien van de Veda's*, hoewel er op andere punten ook weer groot verschil bestaat. Het is een meer geestelijke godsdienst en de zedenleer staat veel meer op den voorgrond.

4. *Voor den stichter van dezen godsdienst houdt men Zoroaster*, of, volgens den ouderen vorm van dien naam, *Zarathustra*. Het is echter niet met zekerheid te zeggen of dit woord een titel is, dan wel een naam. Hij leefde lang vóór onze Christelijke jaartelling. Hoe lang is niet met juistheid te bepalen.

5. *Hij was geen kluizenaar* zooals Buddha, maar leefde in de wereld evenals andere menschen.

6. *Hij predikte eene verhevene leer*, waarom hij vervolgd werd en zijn land moest verlaten. Dit kan men opmaken uit enkele plaatsen in de Heilige Boeken.

7. *Het heiligste boek van de Parsen* wordt het *Avesta* genoemd. Het eerste gedeelte bestaat hoofdzakelijk uit hymnen en psalmen, d. w. z. lofzangen, waarvan de alleroudste in verzen zijn geschreven. Het tweede gedeelte omvat de wet. Wij kunnen, die beide gedeelten het best vergelijken met de Psalmen en het Boek Leviticus in onzen Bijbel.

8. *De hoogste godheid der Parsen* is *Ormuzd*, of volgens de oudere spelling, *Ahura Mazda*, de hoogwijze Heer of Geest. Hij is de schepper van alle goede geesten en van al wat goed en nuttig is in de wereld. Hij schiep het heelal, voor zoover het goed is.

Hij is de god van het licht en in den beginne waarschijnlijk de verpersoonlijking van het licht.

9. *Tegenover Ormuzd (Ahura Mazda)* stond *Ahriman, (Angra Mainyus)*, de macht der duisternis. Hij schiep een slecht heelal zooals Ormuzd een goed. Hij maakte de slangen en insecten en bovendien schiep hij een heirleger van booze geesten, om de goede geesten te bestrijden.

10. *De zielen der menschen* waren ook door Ormuzd geschapen, en wel terstond bij den aanvang van alle dingen. Hij gaf hun de keus of zij rustig in de geestenwereld wilden blijven of lichamen aannemen en in de wereld geboren worden, om te deelen in den strijd tegen de booze geesten. Zij kozen het laatste. Hun bestaan op zich zelf had dus niets anders ten doel dan iets goeds voort te brengen. In weerwil daarvan werden sommige menschen slecht. Deze hebben den dienst van de macht des lichts verlaten, om zich aan te sluiten bij de macht der duisternis. Zij zijn dus verraders van hunne eigene zaak geworden.

11. *De Parsen vereerden vele andere goden*, die echter allen door Ahura Mazda geschapen en aan hem onderworpen waren. Zij vereerden dan ook voorwerpen uit de natuur, zooals de boomen, het water en de sterren. Ik zal hieronder een loflied in dien geest laten volgen:

«Alle wateren, alle fonteinen, zoowel als alle stroomende rivieren, loven wij.
Alle boomen, de groeiende en hooggetopte, loven wij.

De geheele aarde, loven wij.

Den geheelen hemel, loven wij.

Alle sterren, de maan en de zon, loven wij.

Alle ongeschapen lichten, loven wij.

Alle dieren, die in het water en onder den hemel leven, alle dieren met klauwen, loven wij.

Alle goede, reine schepselen, die voor Ahura Mazda werken, loven wij.»

12. *Op zedelijkheid* wordt in dezen godsdienst ernstig aangedrongen. Waarheid en eerlijkheid staan boven aan. Goedheid is hier geen zwevend en onduidelijk begrip. Het wil zeggen: goed zijn met een doel, iets doen om het goede in de wereld te bevorderen. Niet tot afzondering en armoede, maar tot een leven van arbeidzaamheid en vooruitgang werden de menschen geroepen.

13. *Volgens de opvatting* van de Parsen is het leven een voortdurende strijd tusschen goed en kwaad. Ahura Mazda staat aan het hoofd van het leger der goeden. De goden en geesten, de goede menschen en de goede lagere schepselen werken met hen mede. Zelfs de boomen en andere voortbrengselen der natuur worden geacht hunne plaats te hebben in dit groote leger. Daar-tegenover staan de geesten der duisternis, aangevoerd door Ahriman (Angra Mainyus). Onder hem staan zijne duivelen, de booze

menschen en al wat boos geschapen is, zooals slangen en ander kruipend ongedierte.

14. *Het geloof aan de onsterfelijkheid* wordt door dezen godsdienst zeer sterk vastgehouden. Na den dood blijft de ziel nog drie nachten rondom het lichaam zweven. Dan komt zij op de brug, die naar het verblijf der geesten leidt. Daar worden de daden van de goeden en van de boozen gewogen. Voor de goeden is de brug zoo breed, dat zij zonder eenige moeite het paradijs kunnen bereiken. Voor de boozen schijnt zij al smaller en smaller te worden, en eindelijk storten zij in de hel neder. De zielen van de goeden blijven in het paradijs en die van de boozen in de hel, totdat de strijd tusschen het licht en de duisternis, of tusschen goed en kwaad, beslist is.

15. *Deze strijd zal niet eeuwig duren.* Eindelijk zullen de machten van het goede de overwinning behalen met de hulp van *Saoshyans*, den bevrijder, die komen zal.

16. *Wanneer dit geschied is, zullen de dooden worden opgewekt.* De zielen van de dooden zullen in hunne vroegere lichamen terugkeeren. De boozen worden geoordeeld en voor drie dagen naar de hel gezonden. Daarna zullen de goeden en de boozen tegelijk in gesmolten metaal worden gedompeld. Dit zal voor de goeden even aangenaam zijn als een bad in warme melk. Maar de boozen zullen vreeselijke pijnen lijden. Na verloop van deze drie dagen, wanneer zij het metaalbad verlaten, zullen de boozen geheel gereinigd zijn en voortaan met de goeden in eindelooze zaligheid mogen leven, zonder dat er eenig onderscheid bestaat tusschen hen en de goeden.

17. *Bij de godsdienstplechtigheden* van de Parsen is veel vormelijks. De gewijde drank, dien de Hindu's *soma* noemen, bekleedt bij den eeredienst eene gewichtige plaats onder den naam van *haoma*. Een van de gewichtigste gebruiken bestaat in het eten der gewijde koeken en het drinken der *haoma*. Daarbij moeten bepaalde plaatsen uit de heilige schriften gelezen worden. Tegenwoordig eten en drinken alleen de priesters. De priesters lezen ook de heilige boeken in de plaats van degenen, die zulks verlangen. Het wordt dengenen, die de priesters voor dit werk gebruiken, als eene verdienste toegerekend. Gewijd water is ook een gewichtig bestanddeel bij den eeredienst. Het heilige vuur wordt altijd brandend gehouden. Hoewel men, zooals wij gezien hebben, den arbeid als iets heiligs beschouwt, wordt het vuur, dat tot huiselijke doeleinden of bij den arbeid dient, daardoor toch verontreinigd en moet telkens aan het gewijde vuur der gemeente op nieuw worden ontstoken. Het verdient echter opmerking, dat dergelijke vormen altijd ondergeschikt blijven aan de deugd. Zelfs door hun eigen gebeden werken de boozen zich zelve tegen.

18. *Deze godsdienst staat in sommige opzichten hooger en in andere weer lager dan de vroeger besprokene. Hij laat volle recht wedervaren aan het zedelijk ideaal en aan de goddelijke goedheid, hetgeen bij de Hindu's niet het geval is. Maar de Pars heeft geen besef van de waarheid, die de Brahmaan bezat: de vereeniging van de ziel met God. Het Parsisme dwingt den mensch tot zedelijkheid door de gedachte aan een goeden God, wat het Buddhisme niet deed; maar hij mist de bezieling, die voortkomt uit de belichaming van dit ideaal in eene mensche-lijke gedaante, zooals dat in de geschiedenis van Buddha geschiedt. Zijne zedenleer was practischer dan die van Buddha, maar deze had eene warmte en innigheid, die aan het Parsisme ontbreekt.*

VRAGEN.

1. Bestaan er nog veel Parsen? Waar wonen zij? Welke andere naam wordt aan hun godsdienst gegeven? In welk land is deze godsdienst het eerst ontstaan?

2. Zijn de Parsen vuuraanbidders in den eigenlijken zin van het woord?

3. Vergelijk den godsdienst der Parsen met dien van de Veda's.

4. Wie was de stichter?

5. Vergelijk hem met Buddha.

6. Wat weet men van zijne geschiedenis?

7. Hoe wordt het heiligste boek der Parsen genoemd? Waaruit bestaat het?

8. Wat weet gij van de hoogste godheid der Parsen?

Wat beteekent het, wanneer in het Nieuwe Testament gezegd wordt, dat God licht is (1 Joh. 1 : 5.)? Wat is het verschil tusschen deze uitspraak en de bewering, dat Ormuzd (Ahura Mazda) het licht is? Noem eens eenige zegeningen, die het licht ons aanbrengt. Zoudt gij gaarne een winter doorbrengen aan de Noordpool? Kunt gij u dan niet voorstellen, dat de God van het licht als de hoogste van alle godheden beschouwd werd?

9. Wat weet gij omtrent Ahriman (Angra Mainyus) en zijne schepping?

Hebt gij u nooit afgevraagd, waartoe toch die lastige insecten wel dienen zouden en waarom er zooveel ziekte en smart zou bestaan in de schepping van een goeden God? Hoe wordt dit door de Parsen verklaard? Hoe denkt gij over die verklaring? Bestaat er volstrekt kwaad? Wat zou er van de menschen worden, indien zij nooit pijn of smart hadden? Wat is de geschiedenis van de beste en heldhaftigste menschen, die ooit geleefd hebben? Vergelijk de Christelijke opvatting van het kwaad met die van de Parsen.

10. Wanneer werden de zielen van de menschen geschapen? Wat werd hun in de keus gegeven? Zijn zij allen getrouw gebleven aan de goede zaak?

Waarvoor denkt gij, dat gij in de wereld zijt? Is de mensch geschapen alleen om het hier zoo aangenaam mogelijk te hebben? Waarvoor zei Jezus, dat hij in de wereld gekomen was? (Matth. XX : 28.) Hoe denkt gij over menschen, die zich gedragen alsof plezier hebben hunne eenige roeping is in de wereld?

11. Wat aanbaden zij nog meer? Was eene van deze godheden aan Ormuzd gelijk?

Vergelijk de vereering van de natuurvoortbrengselen met hetgeen daarvan in de Psalmen gezegd wordt (Psalm CXLVIII : 3—10.). Wat is het verschil? Gelooft gij niet, dat de Parsen en de Israëlieten op dit punt ongeveer hetzelfde gevoelden? Wat gevoelden zij dan?

12. Wat leerde deze godsdienst ten opzichte van de deugd?

Wat noemde Jezus den waren toetssteen der deugd (Matth. VII : 16; Joh. XV : 8.)?

13. Welke levensbeschouwing ligt aan dezen godsdienst ten grondslag?

Hoe stelden de Parsen zich de twee strijdende machten voor? Zijn er werkelijk niet twee tegenovergestelde machten in de wereld? Is het niet heerlijk te mogen deelnemen aan dien strijd? Ook wanneer men aan de verkeerde zijde staat?

14. Wat geloofde men omtrent het lot van de zielen na den dood?

15. Wat zal de uitslag zijn van den strijd tusschen goed en kwaad?

16. Wat gebeurt er ten laatste met de goeden en de boozen?

17. Vertel eens iets van de godsdienstplechtigheden der Parsen?

18. Wat mist men in dezen godsdienst, dat door het Brahmanisme en het Buddhisme geleerd werd?

Wat is in uw oog het meeste waard, dat wat het Parsisme wèl en het Buddhisme niet had — of omgekeerd? Is niet iedere godsdienst onvolkomen, zoolang hij niet *al* deze elementen in zich vereenigt?

X.

DE GODSDIENST VAN DE GRIEKEN.

1. *De Grieken* hadden eene bijzondere levendige verbeelding en een aangeboren talent voor kunst en poëzie. Ook waren zij meesters op het gebied der wijsbegeerte; hunne systemen zijn later de leerschool der wereld geworden, terwijl hunne poëzie haar nog altijd verkwikt en met geestdrift en bewondering vervult.

2. *De goden der Grieken* zijn in ons oog bijna werkelijk bestaande wezens, zooveel hebben wij gehoord van hunne daden en zoo menigmaal hebben wij hunne afbeeldsels gezien. Tallooze mythen werden van die goden verhaald. Ieder van hen had zijn eigenaardig karakter.

3. *In zeer vele van die verhalen* komen dingen voor, die men allermint van goden zou verwachten. Wij moeten echter niet vergeten, dat die goden voor het meerendeel natuurverschijnselen en natuurkrachten vertegenwoordigen. Deze staan tot elkander in allerlei betrekkingen en wanneer zij verpersoonlijkt worden en hunne onderlinge verhoudingen den vorm van mythen aannemen, dienen wij ons voorbereid te houden op de zonderlingste en meest ingewikkelde verhalen, die ons gevoel van zedelijkheid menigmaal zullen kwetsen.

4. *Het bewustzijn* van een godheid, verhevener dan deze verhalen zouden doen verwachten, wordt telkens bij de Grieken aangetroffen. Evenals wij de blauwe lucht zien, wanneer de nevelsluiers scheuren, mogen wij ook soms, door die godenwereld met al hare luimen en gebreken heen, een enkelen blik slaan in den hoogsten hemel waar liefde en heiligheid wonen.

5. *Wij moeten ons niet verbeelden*, dat de Grieken zelve hunne goden slechts beschouwden als de verpersoonlijking van de verschijnselen en krachten der natuur en hunne onderlinge verhouding. Het is niet vreemd, dat zij hunne godenleer minder goed begrepen dan wij dit nu doen. Door de studie van de taal en van de beteekenis der godennamen, door de vergelijking van de namen en geschiedenissen der goden van verschillende volken

met elkander, hebben wij de ware bedoeling hunner mythen leeren kennen.

6. *De godsdienst van de Grieken* is de godsdienst der schoonheid. De persoonlijkheid van de goden is juist genoeg ontwikkeld om schoon te kunnen zijn. Zij waren jong en sterk en levenslustig. De beelden van de goden behooren tot de schoonste voortbrengselen der menschelijke kunst en de gedichten aan hen gewijd, zijn onder de heerlijkste scheppingen der poëzie te rangschikken.

7. *Grieken en Romeinen* beiden geloofden aan de onsterfelijkheid. Hunne opvatting daaromtrent was vrij wel dezelfde, maar die van de Grieken was meer uitgewerkt. Zij geloofden aan eene onderwereld, waar de boozen hunne straf en de goeden de gelukzaligheid zouden vinden. Dit gelukzalige leven was echter weinig bevredigend, onstoffelijk, en de zielen der afgestorvenen dachten met weemoedig verlangen aan het aardsche leven terug. Volgens hunne meening werden edele helden somtijds onder de goden opgenomen.

VRAGEN.

1. Wat weet gij van het karakter der Grieken?

Wat weet gij van het tooneel bij de Grieken? Wat van de gladiatorenvechten bij de Romeinen? Hoe wordt het karakter van beide volken door deze openbare vermakelijkheden gekenschetst?

2. Van welken aard was de Grieksche godsdienst?

3. Waaruit kunnen wij de onzinnigheden en de onzedelijkheid van de godenleer voor een goed deel verklaren?

Moet de zon bijvoorbeeld beschouwd worden als het kind, de minnaar of de broeder van den dageraad? Kunnen wij het eene niet even goed onderstellen als het andere? Waarmede wordt de zon vergeleken in de Psalmen (Psalm XIX : 5.)? Indien de Hebreërs aanleg hadden gehad tot het scheppen van mythen, zouden zij dan, naar aanleiding van die vergelijking, ook geen uitgebreide verhalen hebben kunnen bedenken? Zou de zon niet beschouwd kunnen worden als de moordenaar van den dageraad, omdat diens schoone kleuren verbleeken wanneer de zon opgaat? Kunt gij u niet voorstellen, dat in de godenleer Daphné (de dageraad) vlucht voor Apollo (de zon)? Herinnert gij u de geschiedenis van den dood van Hercules? Kunt gij de overeenkomst aanwijzen tusschen diens dood en de ondergaande zon?

4. Vinden wij in weerwil van dit alles ook eenig bewustzijn van eene verhevenere godheid dan deze verhalen zouden doen verwachten?

Wat is het onderscheid tusschen godsdienst en theologie? Is hetgeen men theologie noemt ook niet vaak eene soort van mythologie? Heb-

ben de menschen, wier theologie hard en somber is, heden ten dage jegens God altijd de gezindheid, die men, op grond van hunne denkbeelden, bij hen zou onderstellen? Staat hun godsdienst dan ook niet boven hunne theologie? Is het niet wenschelijk, dat onze theologie tevens de uitdrukking zij van onzen godsdienst?

5. Begrepen de Grieken hun eigen godsdienst even goed als wij dit doen?

Zouden zij misschien geen dieper besef hebben gehad van de betekenis hunner mythen? Zouden zij het goddelijke in alle dingen wellicht beter gevoeld hebben dan zij het wisten uit te drukken? Moet de natuur in ons oog niet goddelijker zijn dan in dat van den Heiden? Is de gedachte aan één goddelijken geest, die de geheele natuur doordringt, niet grootscher en hartverheffender dan de voorstelling van eene afzonderlijke godheid in ieder voorwerp?

6. Waarom is de godsdienst der Grieken de godsdienst der schoonheid?

Waarom zijn de Grieksche goden schooner dan die der Veda's? Welke goden hebben het meest persoonlijk leven? Welke zijn het nauwst verbonden met de verschijnselen en krachten der natuur? Wanneer gij leest van Zeus of van Jupiter, komt gij dan van zelf op de gedachte, dat hij het uitspansel voorstelt? Waarom draagt hij een bundel bliksemstralen in de hand? Waarom is de arend de vogel van Jupiter? Welke andere goden vertoonden zinnebeelden van hetgeen zij voorstelden? Is dit niet iets geheel anders dan den god zoozeer te vereenzelvigen met het vertegenwoordigde voorwerp, dat wij hem ons niet afgescheiden daarvan kunnen voorstellen? Waarom waren de Grieksche goden schooner dan de menschen?

7. Hoe dachten de Grieken en Romeinen over de onsterfelijkheid?

DE GODSDIENST DER ROMEINEN.

1. *De oude Romeinen* waren zeer eenvoudige practische menschen. Zij legden de grondslagen voor de kunst van regeeren en oorlogvoeren; voor de *schoone* kunsten, poëzie en wijsbegeerte, hadden zij minder aanleg. De belangstelling, die zij later daarvoor begonnen te koesteren, hadden zij voor een groot deel van de Grieken overgenomen.

2. *De Romeinsche en de Grieksche godsdienst* hadden in den beginne weinig met elkander gemeen. Later vloeiden zij tot op zekere hoogte ineen. De eigenschappen en de geschiedenis van de Grieksche goden werden toegeschreven aan de Romeinsche, die er het meest mede overeenkwamen; dientengevolge stellen wij ons meestal de Romeinsche goden voor met de eigenschappen der Grieksche en de Grieksche goden onder Romeinsche namen.

3. *De Romeinsche goden* waren in overeenstemming met het Romeinsche karakter. Zij waren nuchter en prozaïsch, niet veel meer dan afgetrokken denkbeelden. Zij hadden weinig persoonlijks. Slechts zeer enkele mythen werden met hen in verband gebracht. Rome bleef honderdzeventig jaar zonder godenbeelden. Toen voor het eerst werd een beschilderd houten beeld van Jupiter, den god des hemels, op het Capitool geplaatst. De menschen stonden in uitsluitend practische verhouding tot hunne goden. Zij waren zeer gehecht aan de uiterlijke vormen van hun eeredienst, maar verder spraken zij weinig over hunne goden.

4. *De Romeinen erkenden een groot aantal goden.* Zij hadden goden voor alle mogelijke levensomstandigheden. Wanneer een kind voor het eerst alleen stond, wanneer het liep, wanneer het uitging of thuis kwam — in één woord, bij iedere handeling of omstandigheid moest eene afzonderlijke godheid worden aange-roepen. Soms kent men deze godheid niet anders dan in verband met deze enkele omstandigheid.

5. *De dienst van deze goden* was uiterst omslachtig en moeilijk waar te nemen. Men moest zeer zeker weten, dat men den rechten

god aanriep en dat men het deed op de rechte wijze. Eene vergissing te dien opzichte kon de ergste gevolgen hebben.

6. *Janus* was de god van de poorten des hemels, van den morgen en den avond. Hij werd dus voorgesteld met twee aangezichten, waarvan het eene voor-, het andere achterwaarts keek. De deuren van zijn tempel waren in oorlogstijd geopend en in vreedstijd gesloten; het laatste had echter niet dikwijls plaats. Hij was uitsluitend een Romeinsche god, en werd het eerst genoemd in de rij der goden; misschien werd hij geacht de overigen binnen te laten.

7. *Jupiter* was, zooals wij reeds gezien hebben, de god van den hemel, van het uitspansel. Zijn naam werd soms gebruikt om het uitspansel zelf aan te duiden. Hij was de donderaar.

8. *De namen van de Romeinsche goden* zijn algemeen bekend. *Venus* was de godin van de tuinen, van al wat aangenaam was, van vriendschap en eendracht. Zij was ook de godin van de liefde en later, toen zij met de Grieksche *Aphrodite* vereenzelvigd werd, kende men haar bijna uitsluitend als zoodanig. Verder *Saturnus*, de god van het zaad en het zaaien, die later vereenzelvigd werd met den Griekschen *Chronos*, den god van den tijd; en nog tal van anderen, wier namen in de schoolboeken te vinden zijn.

9. *De Penaten en de Laren* worden meestal te gelijk genoemd. De Penaten waren de huisgoden. De Laren werden vereenzelvigd met de geesten der voorouders.

10. *De vereering van het voorgeslacht* bekleedde bij de Romeinen, evenals bij alle overige volken der oudheid, eene groote plaats. De godsdienst was dus eene zaak van het gezin en van den Staat beide. Ook om deze reden waren de Romeinen zeer op het bezit van zonen gesteld. Dochters konden, ten gevolge van haar huwelijk, leden worden van andere familiën en aan den eeredienst dezer laatste deelnemen; maar een zoon bleef altijd de verschuldigde eer bewijzen aan den geest van zijn vader en aan zijne voorouders in het algemeen.

VRAGEN.

1. Wat waren de karaktertrekken der oude Romeinen?

Wat heeft de wereld voornamelijk aan hen te danken?

2. In welke betrekking stond de godsdienst der Romeinen tot dien van de Grieken?
3. Hoe kunt gij de Romeinsche goden het best kenschetsen?
4. Waren de Romeinsche goden talrijk? Hoe werden hunne werkzaamheden verdeeld?

Waarom hebben wij voor al deze dingen geen afzonderlijke goden noodig (Psalm CXXXIX.)?

5. Op welke moeilijkheden stuitte men bij den eeredienst der goden?

6. Vertel eens iets van Janus.

7. Vertel eens iets van Jupiter.

8. Noem nog eens eenige andere goden.

9. Wat waren de Penaten en de Laren?

10. Welke plaats bekleedde de vereering der voorouders?

Waarom stelden de Romeinen grooten prijs op het bezit van zonen?

DE GODSDIENST DER GERMANEN.

1. *De godsdienst der Germanen* is voor ons nog belangrijker dan die van de overige oude volken, waarmee wij kennis maakten, omdat zij onze voorouders zijn. Hunne denkbeelden hebben grooten invloed geoeffend op onze ontwikkeling en, hoe ook door den tijd gewijzigd, doen zij dit nog.

2. *De Germanen en Noormannen*, later onderscheiden in Scandinaviërs en Teutonen, bewoonden een groot deel van Noord- en Midden-Europa. Uit den strijd met het ruwe klimaat, met de sneeuwjachten en stormen van den langen donkeren winter, uit de onweersvlagen van den korten zomer werden hunne mythen en sagen geboren, die dan ook over het geheel den onmiskenbaren stempel dragen van de sombere omgeving, waarin zij ontstaan zijn.

3. *De bronnen*, waaruit wij den godsdienst der Germanen leeren kennen, zijn, behalve mondelinge overleveringen, de beide *Edda's*, eene verzameling van zeer oude liederen en sagen. Zekere Saemundr, een der oudste Christenpriesters op IJsland, verzamelde een aantal van deze liederen, goden- en heldensagen. Een later levend edelman, Snorro Sturleson genaamd, gaf daarbij een overzicht in proza van de godenleer der Germanen. Edda beteekent «Grootmoeder,» een naam, die uitstekend past bij het naïef en huiselijk karakter der oude Asen. Geene statige, klassieke Muze, maar een gezellig grootje, dat 's winters bij den haard sprookjes vertelt! De oudste zang is de Voluspa, «de zang der Zieneres,» een dichterlijk openbaringsboek.

4. *In den volksaard der Germanen* openbaarde zich een onuitroeibare vrijheidszin. Tacitus, een Romeinsch geschiedschrijver uit de tweede eeuw na onze jaartelling, getuigt van de Germanen, dat zij oprecht en eerlijk waren, trouw aan het eens gegeven woord. Het huiselijk leven hielden zij in eere en de vrouw stond bij hen op een hooger standpunt, dan bij de meeste volken van dien tijd. Zij waren dapper, gastvrij, eenvoudig in handel en

wandel, maar verslaafd aan het dobbelspel en aan hun gerstebier.

5. *De eerste vorm* van den godsdienst der Germanen was, evenals bij de meeste oude volken, natuurdienst. Uit den naam van den Christelijken rustdag blijkt, dat onze voorouders zoonanbidders waren. De geschiedenis hunner goden is oorspronkelijk niets anders geweest dan de geschiedenis van iederen dag, van ieder jaar met zijne wisselende seizoenen, eene afspiegeling van den strijd tusschen licht en duisternis, warmte en koude. Zoo heette bijv. de hemelgod Thiu (Dyaus) de *schitterende, blinkende*, een woord, dat in overdrachtelijken zin ook *roem en glorie* beteekent. Thiu's zoon, Thiisko, was, volgens de sage, de stamvader der Germanen. De hemelgod had maar ééne hand; Fenir de wolf, een zoon van Loki, had hem de andere afgebeten, toen hij dit monster trachtte te binden, waarschijnlijk een zinnebeeld van den winter, waarin de schitterende hemelgod zijne macht verliest.

6. *Volgens de oudste liederen* begon de wereld met eene *ledige ruimte*, ongeveer hetzelfde wat de Grieken uitdrukken met den naam *chaos*. In het noorden woonden nevel, duisternis en felle koude; het zuiden deed licht en warmte uitstroomen. De gloed uit het zuiden kwam in aanraking met het ijs uit het noorden, zoodat het laatste zich in droppels oploste. *Door de kracht van hem, die de hitte zond*, ontvingen die droppels leven en zoo ontstond er een wezen van menschenlijke gedaante, dat den naam van Ymer ontving. Uit Ymers lichaam kwamen de eerste man en de eerste vrouw te voorschijn.

7. *Eerst langzamerhand* krijgen de goden ook een zedelijk karakter.

8. *De goden werden verdeeld* in Asen (balken, steunsels van het heelal) en Vanen (liefelijken). Tot de Asen of hoogste goden behoorden Wodan (Odinn), Donar (Thor), Balder, aanvankelijk ook Loki en Frigga, Wodan's vrouw. Tot de Vanen of minderen in rang, behoorden Freyr, Freya, de zuster van Freyr en vrouw van den zeegod. Later werd deze Freya Wodan's vrouw genoemd en bekleedde als zoodanig onder de godinnen den eersten rang.

9. *Deze goden* bestrijden te zamen de woeste machten, die als reuzen werden voorgesteld.

10. *Wodan* is de god van den hemel en van de fel bewogen lucht. Stormde het, dan was het Wodan, die daar henenvoer aan het hoofd van zijn jachtstoet op Sleipnir zijn paard, met zijn wijden mantel, zijn wolkenhoed en den bliksem als eene speer in de hand. Hij is de krijgshaftige patroon van vorsten en helden, de beschermer van kunsten en wetenschappen, de rechtvaardige rechter, die de heiligheid van den eed handhaaft. Door het venster van zijn hemelburcht slaat hij het doen en laten der

menschen gade, terwijl twee raven, die hij als boden gebruikt, onophoudelijk heen en weder vliegen, om hem alles mede te deelen wat op aarde gebeurt.

11. *Donar (Thorr)* is de donderende hemelgod, met zijn wonderhamer, Miölnir; de zomergod, die de gevreesde winternachten bestrijdt en verjaagt. Als zoodanig is hij tevens beschermers van den landbouw en de beschaving. Thrymr, een der reuzen, stal en verborg eens den hamer van Donar. Loki ontdekte dit, zocht den reus op en kwam met hem overeen, dat Donar zijn wapen terug zou krijgen, indien de Asen Freya aan Thrymr tot vrouw gaven. Om nu deze voorwaarde te ontduiken en toch den hamer terug te ontvangen, verkleedde Donar zelf zich als Freya en liet zich door Loki als bruid naar de woning van den reus brengen. Daar werd hem de hamer in den schoot gelegd en hij doodde daarmee Thrymr en diens geheele geslacht. Uit dit verhaal blijkt, dat Thrymr een voormalige dondergod is, in wiens plaats later Donar werd vereerd.

12. *Loki, de vuurgod*, is aanvankelijk nauw met de goden verbonden en strijdt aan hunne zijde tegen de winterreuzen, hoewel hij ook toen reeds niet geheel te vertrouwen was — weldadig, maar tevens gevaarlijk en verraderlijk. Toen men de Asen begon te scheiden van de natuurmachten, die zij voorstellen, kreeg hij een geheel ander karakter. Hij werd de vader der vernietigende machten, van Fenrir, den wolf, van de Midgardslang en van Hel, de verpersoonlijking van slimheid en sluwheid en de aanstoker van den moord op Balder gepleegd.

13. *Balder* was de god van het voorjaar, van de verkwikkende zonnearmte, de wijste en beste der Asen, schoon, vriendelijk en rein, de lieveling van goden en godinnen. Hij bewoonde *Breidablik* (uitgebreide en schitterende glans), waar niets onreins geduld werd. Eens werd aan Balder in een droom medegedeeld, dat allerlei gevaren zijn leven bedreigden. Frigga, zijne moeder, eischte van vuur en water, van alle metalen, steenen en houtsoorten, van de ziekten en van alle levende wezens den eed, dat zij haar zoon zouden ontzien. Daarna werd het eene uitspanning voor de Asen om in hunne bijeenkomsten met speren en steenen naar hem te werpen, met zwaarden naar hem te slaan, want geen enkel wapen deerde hem. Dit begon den boezen Loki te verdrieten. Door list kwam hij te weten, dat eene enkele plant, de mistel, den eed niet gezworen had. Hij sneed daarvan een pijl, legde dien op den boog van Balder's blinden broeder Höder, den god van den duisteren winternacht, en wees dezen tevens aan waar de lentegod stond. Höder schoot en Balder stortte doorboord en levenloos ter aarde. Hel maakte zich van hem meester en wilde hem enkel teruggeven op voorwaarde, dat alle bezielde

en onbezielde wezens hem zouden beweenen. Eéne reuzin echter, Thökk genaamd, weigerde en Hel behield hare prooi. — Geen wonder, dat men dezen beminnelijksten der Asen later met Jezus heeft vergeleken. De Zweedsche dichter, Esaiás Tegnér, spreekt in zijne Frithjofssage, hoofdstuk «Verzoening», aldus:

«In 't zuiden spreekt men van een Balder, zoon der maagd,
Alvaders zending, die op 't duister Nornenschild
Ons runen, dusver onverstaanbaar, heeft verklaard.
Zijn oorlogskreet was vrede, en liefde was zijn zwaard,
En onschuld op zijn zilvren helm de vederbos, . . .
Eens, weet ik, vindt hij ook naar 't Noorden zijnen weg,
En zweeft dan boven 't hoogst gebergt met duivenvlucht.»

14. *Tot de Asen* behoorde Frigga, Wodan's echtgenoot, de beschermster van de vrouw en van allen vrouwelijken arbeid. Tot de Vanen, Freya, de Vrouwe, zuster van Freyr en gade van Njördr, den zeegod. Later treedt zij ook als Wodan's echtgenoot, in Frigga's plaats. Aanvankelijk was zij de verpersoonlijking van de aarde; later de godin van de schoonheid, de vruchtbaarheid en de liefde.

15. *Tusschen de Asen en de Vanen* staan de Elfen, in drie klassen verdeeld, waarvan twee voor een groot deel uit dwergen bestaan. Zij zijn de lagere, minder gevreesde demonen uit een vroeger tijdperk, die wel met de goden in vrede leven, maar hen toch vaak als plaaggeesten kwellen en vervolgen. Ook aan hen werden offers gebracht, evenals aan de goden en de reuzen.

16. *De goden* wonen op *Asgard* (Asenggaard). Daar hebben zij hunne koningsburchten. De schoonste is het heerlijke Gladheimr, met de wapen- en ridderzaal Walhöll. In het midden tusschen de hemelburchten, ligt de berg Ida, met het Idaveld, waar de goden gericht houden.

17. *Boven Asen en Vanen* beiden staan de Nornen of Schikgodinnen, Verleden, Heden en Toekomst. Zij zitten onder den wereldboom en aan hare raadsbesluiten zijn goden en menschen gelijkelijk onderworpen.

18. *De godenleer* der Germanen heeft een zeer sterk sprekend tragisch karakter. De Asen gaan onder, omdat zij zich schuldig maken aan ondeugden, die door de Germanen streng werden afgekeurd. Het goud wordt ontdekt, booze begeerten en hartschichten, hebzucht en naijver ontwaken, logen en bedrog treden voor de vroegere oprechtheid en trouw in de plaats. Monsters en reuzen verbreken hunne banden. De Godenschemering (Ragnarökr) vangt aan. Drie jaren lang blijft het winter; tusschen de Asen onderling woedt een onnatuurlijke krijg. Te zamen strijden zij

tegen de machten van koude, vuur en duisternis en gaan met hunne vijanden in dien strijd te gronde. Hemel en aarde worden door vuur vernietigd. Dit is echter niet het einde. Het vuur heeft goden en menschen, aarde en hemel tevens gelouterd. Alleen de gereinigde Asen blijven bestaan; Loki, de booze, sluwe, vijandige, wordt niet meer in hun kring gevonden. Balder, de liefelijke, keert uit de woningen van Hel terug, evenals Höder, die onschuldig is aan den gepleegden moord. Door eene nieuwe zon beschenen, duikt de aarde weer op uit den vloed, schooner en vruchtbaarder dan te voren. Ook het menschengeslacht is niet uitgestorven: Lif, het leven, de vrouw, en Leifthrásir, de levenskracht, de man, zijn aan den algemeenen ondergang ontkomen en worden de stamouders van een nieuw en talrijk geslacht. Al het booze is verdwenen en ook voor de Asen breekt een tijd van geluk en zaligheid aan (Voluspa). Op het Idaveld vereenigen zij zich. Hunne wijsheid, wetenschap en macht zijn niet verdwenen. Ook zij zijn niet schuldig meer en vinden de gouden tafelen terug, die zij in de dagen van hunne jeugd en onschuld hadden bezeten. Zij leven onder hun vorst, *den sterke van boven*, die alle dingen bestuurt, iederen strijd beslist en eeuwige wetten geeft. De gouden Toekomst der Germanen was dus niet alleen eene toekomst van zinnelijke, maar ook van zedelijke verlossing, reiniging, ontwikkeling. Zij voelden, dat zij zelve, hunne wereld en hunne goden, nog niet waren wat zij wezen moesten, maar tevens, dat zij voor volmaking vatbaar waren.

19. *De eeredienst* der Germanen was over het algemeen genomen ruw, soms wreed; aan goden en reuzen werden zelfs menschenoffers gebracht. Hun onsterfelijkheids geloof was zeer weinig ontwikkeld, hoewel zij toch eenig denkbeeld hadden van vergelding na den dood. Vorsten en helden, die op het slagveld gevallen waren, werden door Wodan en Freya naar Walhöll geleid, om daar met de Asen te dobbelen en te drinken en elkander te bevechten. — Hunne offerplaatsen bevonden zich in de heilige wouden; de enkele tempels, die zij hadden, waren klein en onaanzienlijk. Aan tooverij en doodenbezwingen werd groote waarde gehecht. Hunne priesters behoorden tot de eersten des volks en bekleedden een zeer hoogen rang.

20. *De goden der Germanen* waren niet zedelijk rein: hunne godenleer en eredienst konden dus het volk niet tot een hoogen trap van zedelijke ontwikkeling brengen, maar hebben toch zeer zeker invloed ten goede geoefend. Aan de Germanen werd gepredikt, dat er verband bestaat tusschen het gedrag van den mensch en zijn lot hier en hier namaals; dat gehoorzaamheid aan de goden en hunne wetten tot geluk leidt, ongehoorzaamheid tot ramp en ellende, omdat de goden het kwaad straffen.

In de oude liederen en sagen vindt men allerlei voorschriften en lessen van levenswijsheid, die geacht werden door Odhinn gegeven te zijn, bijv.:

«Niemand is geheel ongelukkig, al is hij ook niet gezond. De een heeft zegen in zijne zonen, de andere in zijne vrienden, een derde in zijne rijke bezittingen, een vierde in zijne goede daden.»

«Een dwaas man brengt wakend zijne nachten door, om alles bekommerd. Hij wint er niets bij, dan dat hij vermoeid is wanneer de morgen komt; de ellende blijft zooals zij was.»

«Vernuft heeft men noodig op verre reizen; te huis vindt men toegevendheid.»

«Een voorwerp van bespotting, wordt de onwetende, die bij verstandigen zit.»

«Een dwaas man meent, dat allen hem genegen zijn, die hem niet tegenspreken; komt hij voor de rechtbank, dan ondervindt hij, dat hij weinig pleitbezorgers heeft.»

«Wie weinig weet, weet ook niet wat hij zwijgen moet.

«Een man moet matig wijs zijn, maar niet al te wijs. Het schoonste leven is hem beschoren, die goed weet wat hij weet.»

«Het vee sterft, de vrienden sterven, eindelijk sterft men zelf; maar één ding ken ik, dat altijd blijft: het oordeel over den doode.»

«Bespot niet met schimp den vreemdeling of den reizende. Wie te huis zit, weet zelden hoe edel hij is, die binnentreedt.»

«Kent gij een vriend, dien gij vertrouwt, en hoopt gij van hem het goede, wissel dan met hem gedachten en geschenken en bezoek menigmaal zijn huis.»

«De weg naar een trouweloozen vriend is een omweg, al woont hij nog zoo nabij; maar de weg naar een vertrouwden vriend is geen afstand, al woont hij nog zoo ver.»

VRAGEN.

1. Waarom is de godenleer der Germanen voor ons dubbel belangrijk?

2. Waar woonden de Germanen en Noormannen? Hoe komt het, dat hunne mythen en sagen geen vroolijk karakter dragen?

Noem eens een volk, waar juist het tegenovergestelde plaats had. Waaraan is dat verschil toe te schrijven? Hoe heeten tegenwoordig de landen, die door de Germanen en Noormannen bewoond werden?

3. Welke is de voornaamste bron onzer kennis van den godsdienst der Germanen? Hoe heeten die boeken? Wat beteekent de naam, dien zij dragen? Door wie zijn zij verzameld en opgesteld?

4. Welke geschiedschrijver spreekt over de Germanen? Is zijn getuigenis gunstig of ongunstig?

Heeft de oorspronkelijke volksaard der Germanen zich ook bij het nageslacht geopenbaard? Noem daarvan eens een voorbeeld.

5. Wat was de oudste godsdienstvorm bij de Germanen? Waaruit blijkt nu nog, dat zij zoonanbidders waren? Wat was de geschiedenis hunner goden oorspronkelijk? Hoe heette de oudste hemelgod? Waarom werd hij met ééne hand voorgesteld? Wie was de stamvader der Germanen?

Welke van de overige namen der weekdagen herinneren ons aan de oude Germaansche goden?

6. Hoe stelden de Germanen zich het ontstaan van de wereld en de schepping van de eerste menschen voor?

7. Wat was in het algemeen het karakter dezer goden?

8. Hoe werden de goden verdeeld? Wie waren de voornaamste? Waren er ook godinnen? Behoorde Loki ook tot de Asen?

9. Hoe werden de woeste natuurmachten voorgesteld? Welke was de verhouding tusschen goden en reuzen?

Kunt gij u niet voorstellen, dat een onweer, een hevige storm, bij die eenvoudige natuurmenschen de gedachte moest opwekken aan een verwoeden strijd? Bij welke volken der oudheid vindt men soortgelijke mythen?

10. Wie was de god van den hemel? Waarin zag en hoorde men hem bovenal? Wie zagen in Wodan hun bijzonderen beschermers? Is Wodan bekend met hetgeen op aarde geschiedt? Wie brengen hem de berichten over?

Zijn er in onzen tijd ook nog legenden, waarin Wodan optreedt? Wat deden de eerste Christenpriesters om zich ingang te verschaffen bij de Germanen? Wie stelden zij in de plaats van Wodan, Donar en Freya?

11. Wie was de god van het onweer? Was hij niets anders dan dat? Welk wapen droeg hij gewoonlijk?

12. Wie was de god van het vuur? Waarom was hij niet te vertrouwen? Heeft hij altijd zijn hoogen rang onder de Asen behouden? Wat was zijne grootste misdaad? Met welken persoon in het Nieuwe Testament zou men Loki kunnen vergelijken?

Wat is er van Loki geworden toen het Christendom later met het volksgeloof samensmolt?

13. Wie was de wijste en beste der Asen? Door wien werd Balder gedood? Wie was Höder? Waarom werd hij als blind voorgesteld?

Wat zou de oorspronkelijke beteekenis zijn geweest van deze mythe? Is het niet natuurlijk, dat goden en menschen weenen wanneer de duisternis het licht overwint? Met wien is Balder later wel eens vergeleken?

14. Waren er onder de Asen en Vanen ook godinnen? Hoe heetten zij?

Welke dag van de week is naar haar genoemd?

15. Welke wezens stonden nog tusschen de Asen en de Vanen? Waren zij vrienden of vijanden van de goden?

Stonden zij ook in verband met de menschen? Welke wezens uit de sprookjeswereld zouden aan de Elfen hun ontstaan te danken hebben?

16. Waar woonden de goden? Hoe heette hun voornaamste burch? Wat gebeurde op het Idaveld?

17. Aan wie waren Asen en Vanen gelijkelyk onderworpen? Wat beteekenen hare namen? (*Urdhi, Verdhandi en Skuld.*)

Welke gedachte ligt er verborgen in dit onderworpen zijn aan eene geheimzinnige, onverbiddelijke macht? Staat die onderwerping gelijk met ons vertrouwen op God?

18. Wat is de sterkst sprekende karaktertrek van de godenleer der Germanen? Waaruit blijkt, dat zij begrip hadden van eene zedelijke wereldorde? Wat was de zoogenaamde godenschemering? Hoe liep de strijd af? Hoe ging het met de aarde en de menschen? Waren de goden dezelfde gebleven? Wat zegt de Voluspa daarvan? Hoe werd in dit nieuwe tijdperk de hoogste god genoemd?

Welke schoone gedachte ligt in deze mythe opgesloten? Ziet gij ook eenige overeenkomst tusschen deze verwachtingen van de Germanen en die van de eerste Christenen?

19. Welk karakter droeg de eeredienst? Hadden de Germanen eenig begrip van de onsterfelykheid en van de vergelding na den dood? Waaruit blijkt, dat er veel zinnelyks was in hunne denkbeelden? Hadden zij ook tempels? Stonden de priesters bij hen in eere?

Zijn er in de Christelyke samenleving, in feesten en plechtigheden, zeden en gebruiken, ook nog sporen overgebleven van den invloed der Germanen? Wat weet gij daaromtrent?

20. Heeft de godenleer der Germanen ook invloed gehad op hun leven? Kent gij ook eenige spreuken en voorschriften uit hunne oude liederen en sagen?

Zouden de Germanen voor hunne goden iets hebben gevoeld van het diep ontzag, dat ons vervult bij de gedachte aan God en aan Jezus? Wat was bij hen de sterkste prikkel tot het doen van hetgeen zij als hun plicht beschouwden? Wat kunnen wij van hen leeren?

B E S L U I T.

1. *De godsdienst* van den wilde is bijgeloof, omdat hij zich geen ander denkbeeld kan vormen van zijne goden, dan dat het machten zijn, die hem goed of kwaad kunnen doen.

2. *De Chineezen* waren minder bijgeloovig dan tal van andere volken; zij hadden een zeer verheven denkbeeld van God en daarbij veel gezond verstand; maar het heeft hun altijd ontbroken aan geestdrift voor de hoogste idealen der menschheid. Zij hebben te veel aan vormen gehecht. Dientengevolge is bij hen de echte, ware godsdienstzin langzamerhand verloren gegaan.

3. *De Egyptische godsdienst* schijnt ons vol geheimzinnigheden. Wij kunnen alleen met zekerheid zeggen, dat de Egyptenaars in hunne goden het verborgen leven der natuur vereerden. Deze vereering drukken zij uit in vormen, die ons vreemd en verward voorkomen.

4. *Het hoofddenkbeeld* van den godsdienst der Babyloniers en Assyriërs was 's menschen volstrekte afhankelijkheid van de goden.

5. *De Hindu* zag in God het wezen in wien alle dingen zijn. In zoover had hij een denkbeeld van God. Het denkbeeld, dat God goed is, had hij echter niet. Hij kon alleen zeggen: «God is het AL.»

6. *De Buddhist* had wel een denkbeeld van goedheid, maar niet van een goeden God. Het heelal was niet goed, en het leven een kwaad, waaraan men moest trachten te ontkomen. Het leven kon nooit zoo goed zijn, dat het der moeite van het leven waard was. Hun ideaal van goedheid zagen zij veraanschouwelijkt in de beminnelijke gestalte van Buddha; hij kon den aard van het bestaande niet veranderen, maar wel de menschen aansporen om zich met hem aan de ellende van het bestaan te onttrekken.

7. *De aanhangers van het Parsisme* zagen in, dat God goed is. Zij geloofden, dat Hij eenmaal de wereld goed zou maken. Maar de mensch was zijn *schepsel*, niet zijn *kind*. De mensch kon Hem vereeren en dienen, met hem één worden niet. Wij vinden in hun godsdienst niet zooveel medegevoel voor zwak-

heid en smart als bij het Buddhisme. Toch was het een schoone en edele godsdienst.

8. *De godsdienst der Grieken* was de eeredienst van het schoone. Hunne goden en godinnen waren zóó schoon, dat de menschen afbeeldsels van hen maakten, die wij nog altijd bewonderen, en hen bezongen in liederen, waarvan wij nog altijd genieten. Maar deze godheden waren alleen *schoon*, zij waren niet *goed* zooals de God van het Parsisme.

9. *De Germanen* hadden een diep besef van eene zedelijke wereldorde. Hunne goden gaan met aarde en hemel onder, ten gevolge van hunne vergripen tegen de zedewet. Hun godsdienst bevat zeer veel schoons en wel in de eerste plaats het denkbeeld van eindelijke volmaking.

10. *De godsdiensten, die wij hebben nagegaan*, waren niet, gelijk men vroeger meende en nog door sommigen beweerd wordt, valsch. Voor zoover zij werkelijk godsdiensten waren, bevatten zij veel goeds. Elk er van vertegenwoordigde een gedeelte der waarheid, met tal van dwalingen vermengd. Het echte Christendom omvat al deze waarheden te gelijk. Elke godsdienst was, met de andere vereenigd, volmaakter dan op zichzelf beschouwd. Het Christendom is de vervulling van die allen, evenals het de vervulling was van den godsdienst der Joden.

11. *De godsdienst van den wilde is waar tot op zekere hoogte.* De wilde erkent het bestaan van eene macht, die hij niet kan zien. Hij heeft gelijk, dat hij zich tot die macht wendt en haar gunstig voor zich tracht te stemmen. Maar omdat hij niets weet dan dat het een *macht* is, vreest hij die. Hij weet niet, dat die macht ook goed is en dat hij één met haar kan worden, door eveneens goed te zijn. Dit leert het Christendom. Het Christendom vult het nuchtere geloof van den wilde met zijne volheid aan.

12. *Wij hebben evenzeer* behoefte aan het gezond verstand der Chineezen als aan het mysterie van de Egyptenaars en aan de poëzie van de Grieken. Wij moeten in zaken, den godsdienst betreffend, evengoed ons verstand gebruiken als bij andere dingen. Dit is echter niet genoeg. Het Christendom vervult met eene geestdrift, die nog meer waard is dan het gezond verstand. Het staat niet tegenover ons gezond verstand, maar ver daarboven; het leert ons gelooven, ook waar wij niet zien, ook wat wij niet geheel kunnen doorgronden.

13. *De geheimsinnigheid, die wij in den Egyptischen godsdienst vinden*, bestaat in het Christendom evenzeer. Alle dingen zijn openbaringen van God en toch kunnen wij Hem niet begrijpen. Hij heeft nog weinig geleerd, die niet met ontzag vervuld wordt bij de gedachte aan de geheimenissen van het heelal en aan het groote geheim — God. Maar het Christendom verheldert

die duisternis door het denkbeeld der oneindige liefde. Zelfs dat ondoorgrondelijke kan eene bron van genot worden, evenals de gewaarwording, die zich van ons meester maakt bij het dwalen door het woud of door een van de indrukwekkende kathedralen uit den ouden tijd.

14. *Het Christendom* leert, evenals de godsdienst der Babyloniers en Assyriërs, dat God den mensch nooit verlaat, ook niet als hij gezondigd heeft. Deze volken eerden hunne goden, maar vreesden hen nog meer. Het Christendom zegt: «Heb God lief.»

15. *Het Christendom* leert, evenals de godsdienst der Hindu's, dat wij met al het bestaande leven in God. Het voegt daarbij de waarheid, door het Parsisme geleerd, dat God is de Algoede. Deze beide waarheden krijgen eene geheel nieuwe beteekenis, wanneer zij zoo vereenigd zijn. Ons leven is van en in God. Wij leeren God kennen als een liefderijken Vader. Het verdient echter opmerking, dat de Parsen onwrikbaar vasthouden aan den eindelijken triomf van het goede, een geloof, dat aan zeer vele Christenen ontbreekt.

16. *Het Christendom* leert, evenals het Buddhisme, liefde en medegevoel voor de menschen. Evenals het Buddhisme heeft het zijne opvatting van goedheid in een menschelijk leven belichaamd. Jezus vertegenwoordigt het Christelijk ideaal zooals Buddha dat van den Buddhist. Maar het Christendom verbindt daarmee het denkbeeld van een goeden God, die onze Vader is, in wien en door wien wij bestaan en aan wien wij ons leven mogen toewijden. Omdat het Christendom deze verhevene gedachte heeft uitgesproken, leert het ons — wat het Buddhisme niet leeren kan — dat het leven goed is. De wereld zelf is goed, omdat zij eene openbaring is van God.

17. *Het Christendom* gelijkt in zoover op den Griekschen godsdienst, dat het ons leert genieten van de schoonheid van het heelal. Ook leert het ons den mensch beschouwen als eene openbaring Gods. Maar het verbindt het denkbeeld van schoonheid met dat van goedheid. En datgene waardoor God zich het meest in den mensch openbaart, is niet de lichamelijke schoonheid, waarin de Grieken het kenmerk zagen der goddelijkheid; ook niet de waardigheid en bevalligheid, die wij in hunne afbeeldingen van de goden bewonderen, maar hoogere geestelijke eigenschappen — de liefde en zelfverloochening, die wij door Jezus hebben leeren kennen. Daarin openbaart God zich het allermest.

18. *Het Christendom* leert, evenals de godsdienst der Germanen, dat de natuur de openbaring is van de goddelijke almacht en dat ook de menschen aan die almacht onderworpen zijn. Het stelt echter een liefderijk, eeuwig wezen in de plaats van de grillige, vergankelijke goden der Germanen. Het keurt den ruwen, dik-

wijls wreedten eeredienst af en leert, dat God alleen gediend wil zijn door een goed en heilig leven. Het versterkt het geloof aan eene onveranderlijke zedelijke wereldorde en aan den eindelijken triomf van het goede, dat reeds aanvankelijk bij de Germanen bestond.

19. *Al deze godsdiensten* hebben zekere vormen en ceremoniën, waardoor men de gunst der goden kan trachten te winnen. Deze vormen zijn onderling verschillend. Het Buddhisme heeft geene plechtigheden, bestemd om de godheid te verzoenen of te verteederen, omdat het geen hoogsten God kent, tot wien het zich zou kunnen wenden. Het Christendom stelt geen vertrouwen in vormen. Indien het vormen gebruikt, is dit alleen omdat deze een hulp en een steun kunnen zijn voor het zedelijk en geestelijk leven; niet omdat zij op zich zelve Gode welbehagelijk zouden wezen. Er bestaat maar éene enkele wijze om aan God te behagen en dat is — met al wat in ons is te streven naar het volbrengen van Zijn wil.

VRAGEN.

1. Waarom is de godsdienst van den wilde bijgeloof?
2. Wat hebben wij gezegd van de Chineezers en hunne opvattingen?
3. Welk denkbeeld krijgen wij van den Egyptischen godsdienst?
4. Wat was het hoofddenkbeeld van den godsdienst der Babyloniërs en Assyriërs?
5. Welke denkbeelden hadden de Hindu's omtrent God? Wat ontbrak aan hunne opvatting?
6. Hadden de Buddhisten begrip van een goeden God? Hoe beschouwden zij de wereld en het leven? In wien was hun denkbeeld van goedheid belichaamd?
7. Welke opvatting hadden de Parsen van God? Welke betrekking bestond er tusschen Hem en den mensch?
8. Hoe stelden de Grieken zich hunne godheden voor? Wat ontbrak aan hunne denkbeelden omtrent de goden?
9. Hoe stelden de Germanen zich die betrekking voor? Waarom was hunne opvatting van de goden weinig verheven?
10. Waren deze godsdiensten geheel en al valsch? In welke betrekking stonden zij tot het Christendom?
11. Welke waarheid ligt in den godsdienst van de wilden opgesloten? Wat ontbreekt aan dien godsdienst, dat het Christendom bezit?
12. Wat hebben wij noodig, dat aan de Chineezers in hooge mate eigen was? Waarom is dat niet genoeg?

13. Wat heeft het Christendom gemeen met den Egyptischen godsdienst? Wat voegt het daaraan toe?

14. Welk denkbeeld van het Christendom vinden wij ook bij de Babyloniërs en Assyriërs? Waarom staat het Christendom ook daarin hoog?

15. Wat heeft het Christendom gemeen met den godsdienst der Hindu's? Welke door het Mazdeïsme geleerde waarheid voegt het daaraan toe? Welke waarheid leert het omtrent God? Welk geloof hadden de Parsen, dat aan vele Christenen ontbreekt?

16. Waarin komt het Christendom met het Buddhisme overeen? Wat voegt het aan de leer der Buddhisten toe?

17. Waarin komt het Christendom met den Griekschen godsdienst overeen? Wat voegt het daaraan toe?

18. Wel verband bestaat er tusschen het Christendom en den godsdienst der Germanen?

19. Welke plaats bekleeden de vormen in deze godsdiensten? In welke betrekking staat het Christendom tot die vormen? Hoe kunnen wij volgens het Christendom God het beste behagen?

Zijn er geene Christenen, die al hun heil van vormen verwachten? Zouden wij het geheel zonder vormen kunnen stellen? Waarom drukken wij elkander bij eene ontmoeting de hand? Is het niet gemakkelijker en aangenamer ons gevoel door een dergelijk teeken uit te drukken, dan telkens met woorden te zeggen hoeveel wij aan onzen vriend denken? Waarom liefkoozen de ouders hun kindje, voordat het dit begrijpen kan? Zou dit het kindje geen goed doen? Kunnen vormen in den godsdienst zoo ook niet hun nut hebben? Zou het godsdienstig gevoel zich somtijds niet het best kunnen uitdrukken in vormen en zinnebeelden? Is dit niet geheel iets anders dan te hechten aan vormen als zoodanig, in de onderstelling, dat zij eene zaligmakende kracht zouden bezitten? Indien de Christelijke godsdienst de beste is, volgt daaruit dan, dat alle Christenen beter zijn dan de aanhangers van andere geloofsbelijdenissen? Zouden de laatsten niet beter kunnen zijn dan menig Christen? Mag iemand dan beoordeeld worden naar het geloof, dat hij belijdt? Wat moet onze eenige maatstaf van beoordeeling zijn? Kan men wel zeggen, dat iemand het eene of andere geloof belijdt, indien hij niet aan de voorschriften van dat geloof gehoorzaamt? Wie kunnen alleen ware Christenen genoemd worden (Matth. VII : 21.)?

J.

INHOUD.

	Bldz.
I. De alleroudste godsdienst	7
II. De godsdienst van de oude Ariërs	12
III. De Chineesche godsdiensten	15
IV. De Egyptische godsdienst	20
V. De godsdienst van de Assyriërs en Babyloniërs	25
VI. De godsdienst van de Hindu's	31
VII. Het Buddhisme	37
VIII. De godsdienst van de Parsen	42
IX. De godsdienst van de Grieken	47
X. De godsdienst van de Romeinen	50
XI. De godsdienst van de Germanen	53
Besluit	61

